

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ БОШ ПРОКУРАТУРАСИ
АКАДЕМИЯСИ**

**“Инсон ҳуқуқларига оид халқаро ҳуқуқ” йўналиши тингловчиси
АЗИМОВ АЗИЗ ДИЛМУРАДОВИЧНИНГ**

**СОҒЛОМ АТРОФ-МУҲИТГА БЎЛГАН ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИНИ
ТАЪМИНЛАШ МАСАЛАЛАРИ**

мавзусидаги

МАГИСТРЛИК ДИССЕРТАЦИЯ ИШИ

Илмий раҳбар: Р.Б.Гафуров

Илмий маслаҳатчи: У.М.Мадрахимов

Тошкент – 2022

МУНДАРИЖА

Кириш	3-7
I-БОБ. СОҒЛОМ АТРОФ-МУҲИТГА БЎЛГАН ИНСОН ХУҚУҚЛАРИ ТУШУНЧАСИ ВА ШАКЛЛАНИШИ	8-30
1.1. Соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқ ҳамда унинг замонавий дунёда шаклланиши ва ривожланишининг илмий асослари.....	8-20
1.2. Соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқ мазмун-моҳияти ва конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлар тизимидаги ўрни.....	20-30
II-БОБ. СОҒЛОМ АТРОФ-МУҲИТГА БЎЛГАН ИНСОН ХУҚУҚЛАРИ ВА УЛАРНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШ БЎЙИЧА ХАЛҚАРО ВА МИЛЛИЙ ХУҚУҚ НОРМАЛАРИ ТАҲЛИЛИ ВА УЛАРНИ ТАЪМИНЛАШ БЎЙИЧА МАЖБУРИЯТЛАР	31-54
2.1. Соғлом атроф-муҳитга бўлган инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро ва миллий ҳуқуқ нормаларининг қиёсий таҳлили.....	31-46
2.2. Давлатларнинг ўз аҳолиси олдида соғлом атроф-муҳитни таъминлаш бўйича умумий ижобий мажбурияти.....	46-54
III-БОБ. ДАВЛАТЛАРНИНГ СОҒЛОМ АТРОФ-МУҲИТНИ ТАЪМИНЛАШ МАЖБУРИЯТИНИ АМАЛГА ОШИРИШ МАСАЛАЛАРИ	55-78
3.1. Давлатларнинг умумий мажбуриятини халқаро ҳуқуқий даражада амалга ошириш билан боғлиқ оқибатлар ва юзага келиши мумкин бўлган муаммолар таҳлили.....	55-62
3.2. Ўзбекистон Республикасида соғлом атроф-муҳитга бўлган инсон ҳуқуқларини таъминлаш механизмини такомиллаштириш масалалари.....	62-78
Хулоса	79-87
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	88-97
Иловалар	98-113

СОҒЛОМ АТРОФ-МУҲИТГА БЎЛГАН ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИНИ ТАЪМИНЛАШ МАСАЛАЛАРИ

КИРИШ

Магистрлик диссертацияси мавзусининг асосланиши ва унинг долзарблиги. Бугунги кунда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш контекстида экология ва инсон ҳуқуқлари ўртасидаги муносабатлар мавзуси тобора долзарб мавзуга айланиб бормоқда.

Экология ва инсон ҳуқуқлари бир-бири билан чамбарчас боғлиқлиги мутлақо аён бўлиб, носоғлом атроф-муҳитда яшаш инсон ҳуқуқларининг бузилишига олиб келиши мумкинлиги ва аксинча, инсон ҳуқуқлари таъминланиши атроф-муҳитни муҳофаза қилишда ҳал қилувчи роль ўйнайди. Шундай экан, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш борасидаги саъй-ҳаракатларимиз атроф-муҳитни муҳофаза қилиш билан бирга олиб борилиши керак.

Ҳозирги вақтда жаҳон ҳамжамияти тезкорлик билан ҳал қилишни талаб қилувчи кўплаб муаммоларга дуч келмоқда. Шундай глобал муаммолардан бири атроф-муҳитнинг ифлосланиши бўлиб, бу жараён бевосита инсон фаолияти натижасида юзага келади. Экологик тизимларга антропоген таъсирнинг тиклаб бўлмас оқибатлари нафақат ушбу экотизимларнинг тўғридан-тўғри йўқ бўлиб кетиши ёки ушбу ҳудудларда яшовчи тирик мавжудотларнинг нобуд бўлиши, балки халқаро ва миллий миқёсда эълон қилинган ва тан олинган инсон ҳуқуқларининг бузилишида ҳам намоён бўлади.

Шундай қилиб, БМТнинг инсон ҳуқуқлари ва атроф-муҳит бўйича махсус маърузачиси Девид Р. Бойд¹нинг (David R. Boyd) 2019 йилдаги йиллик маърузасида қайд этган илмий тадқиқотлари иқлим ўзгариши ҳамда инсоннинг яшаш, соғлиқ, овқатланиш, сув ва санитария, соғлом атроф-

¹ Девид Р. Бойд (David R. Boyd), Британия Колумбия университетининг ҳуқуқ, сиёсат ва барқарорлик кафедраси доценти. У 2018 йил августидан БМТнинг инсон ҳуқуқлари ва атроф-муҳит бўйича махсус маърузачиси. <https://www.the-possible.com/human-right-healthy-environment>.

муҳит, муносиб турмуш даражаси, уй-жой, мулк, ўз тақдирини ўзи белгилаш каби фундаментал ҳуқуқларининг бузилиши ўртасидаги ўзаро боғлиқликни тасдиқлайди².

Ель университети ҳузуридаги экологик сиёсат ва ҳуқуқ маркази (Yale Center for Environmental Law and Policy) (АҚШ) Колумбия университети билан ҳамкорликда ҳар икки йилда бир маротаба экологик самарадорлик индекси бўйича ўтказиладиган тадқиқотларга асосан дунёдаги энг экологик тоза мамлакатлар рейтинги эълон қилинади.

Экологик самарадорлик тадқиқоти мамлакатнинг экология ва табиий ресурслардан фойдаланиш ҳолати бўйича эришган ютуқларини 10 та тоифадаги 22 та кўрсаткич асосида ўлчайди, улар атроф-муҳит ҳолатининг турли жиҳатларини ва унинг экологик тизимларининг ҳаётийлигини, биохилма-хилликни сақлаш, иқлим ўзгаришига қарши курашиш, аҳоли саломатлиги ва хўжалик фаолияти амалиёти ва унинг атроф-муҳитга таъсири даражаси, шунингдек экология соҳасидаги давлат сиёсатининг самарадорлигига асосланади.

Хуллас, марказнинг 2022 йил учун эълон қилинган рейтинглари бўйича дунёдаги 180 та мамлакатлар ичида Ўзбекистон Республикаси экология даражаси бўйича 107, ҳаво сифати бўйича 168 ўринда эканлиги қайд қилинган³. Бундан кўриниб турибдики, мамлакатимизда атроф-муҳитни соғломлаштириш, инсон саломатлигини мустаҳкамлаш, умуман олганда давлатнинг экология сиёсати борасида амалга ошириши лозим бўлган муҳим вазифалар турибди.

Шу сабабли ҳам, ушбу тадқиқот инсоннинг соғлом атроф-муҳитга бўлган конституциявий ҳуқуқи ва мамлакатларнинг тегишли мажбуриятларига замонавий ёндашувни таҳлил қилишга бағишланган.

² Девид Р. Бойд (2019). Хавфсиз иқлим: Инсон ҳуқуқлари ва атроф-муҳит бўйича махсус маърузачининг маърузаси. А/74/161. [Электрон ресурс] // БМТнинг инсон ҳуқуқлари ва атроф-муҳит бўйича махсус маърузачиси [веб-сайт]. - URL: <http://srenvironment.org/report/a-safe-climate-human-rights-and-climate-change>.

³ Экология даражаси бўйича давлатлар рейтинги, <https://nonews.co/directory/lists/countries>.

Тадқиқот предмети инсон ва фуқароларнинг соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқини, ушбу ҳуқуқнинг кафолатларини ва улар билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатларни мустаҳкамловчи ҳуқуқий асослар, уларга оид норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, ҳуқуқни қўллаш амалиёти, халқаро стандартлардаги қоидалар, тавсиялар, хорижий давлатлар қонунчилиги ва илғор тажрибаси, конституциявий ҳуқуқдаги илмий-назарий қарашлар, юридик адабиётлардаги ғоялар, фикрлар ҳамда концептуал ёндашувлардан иборат.

Тадқиқот объекти – соғлом атроф-муҳитга бўлган конституциявий ҳуқуқни амалга ошириш ва ҳимоя қилиш жараёнида ривожланадиган ижтимоий муносабатлардир.

Тадқиқот мақсади ва вазифалари. Тадқиқотнинг мақсади ҳар бир инсоннинг соғлом атроф-муҳитга бўлган конституциявий ҳуқуқининг ҳуқуқий мазмунини белгилаб, халқаро ва миллий қонунчиликни ҳисобга олган ҳолда “соғлом атроф-муҳит” тушунчасининг моҳиятини аниқлаш, унинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлар тизимидаги ўрнини таҳлил қилиш, соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқни амалга ошириш шакллари ва кафолатлар тизимини ўрганишдан иборат.

Ушбу белгиланган мақсадлардан келиб чиқиб, тадқиқот олдида кўйидаги вазифалар қўйилди:

- соғлом атроф-муҳитга бўлган конституциявий ҳуқуқ тушунчаси ва ҳуқуқий моҳиятини очиқ бериш;

- инсон ва фуқаронинг конституциявий ҳуқуқлари тизимида соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқнинг ўрни ва аҳамиятини, унинг бошқа ҳуқуқ ва эркинликлар билан боғлиқлигини аниқлаш;

- соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқни амалга оширишни таъминлайдиган умумий ва махсус қонун ҳужжатларининг қиёсий ҳуқуқий таҳлилинини ўтказиш;

- Ўзбекистон Республикасида замонавий экологик қонунчилик тизимининг иқтисодий жиҳатларини таҳлил қилиш;

– Ўзбекистон Республикасининг экологик қонунчилигини, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасидаги ҳуқуқий тартибга солишнинг хориж тажрибасини таҳлил қилиш;

– соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқни таъминлашда давлат иштирокини кўриб чиқиш;

– инсоннинг соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқини амалга ошириш таҳлили;

– Ўзбекистон Республикасида соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқни таъминлаш бўйича қонунчиликни такомиллаштириш муаммолари ва истиқболларини таҳлил қилиш, такомиллаштириш бўйича аниқ тавсияларни ишлаб чиқиш ва таклиф қилиш.

Диссертациянинг илмий янгилиги шундан иборатки, мазкур тадқиқот ишида инсоннинг соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқларини таъминлашнинг аҳамияти даражасини тавсифлайдиган, келгуси авлодлар учун ташкилий-ҳуқуқий механизмларини жорий этиш истиқболларини илмий-назарий жиҳатдан таҳлил этадиган, соғлом атроф-муҳитга бўлган инсон ҳуқуқларини таъминлашга хизмат қиладиган халқаро стандартлардаги қоидалар ва хорижий мамлакатларнинг илғор тажрибасига асосланган дастлабки тадқиқотлардан бири ҳисобланади. Дарҳақиқат, авваллари ҳам атроф-муҳит билан боғлиқ бир қатор тадқиқотлар амалга оширилган. Бироқ мазкур диссертация инсоннинг фундаментал табиий ҳуқуқи сифатида ҳар бир инсоннинг соғлом атроф-муҳитга бўлган конституциявий ҳуқуқини амалга ошириш шакллари ва кафолатларини, шу жумладан инсон ҳуқуқлари соҳасидаги сўнгги миллий ва халқаро қонун ҳужжатлари нормалари ва амалиётининг қиёсий таҳлили асосида соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқнинг бошқа конституциявий инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари билан муносабатларида моҳияти ва мазмунини очиб беришга бағишланган мамлакатимизда биринчи тадқиқотдир.

Тадқиқотнинг норматив-ҳуқуқий асосини халқаро экологик ҳуқуқ манбалари (декларациялар, резолюциялар, конвенциялар, универсал ва минтақавий характердаги шартномалар, протоколлар ва бошқа халқаро ҳужжатлар), бир нечта мамлакатларнинг асосий қонунлари (хусусан, Россия Федерацияси, Коста-Рика, Швейцария, Испания, Нидерландия, Туркия, Португалия, Бразилия ва бошқа шу каби давлатларнинг конституциялари), шунингдек суд амалиёти ташкил этди.

Ишнинг тузилиши уч бобдан иборат: биринчи бобда соғлом атроф-муҳитга бўлган инсон ҳуқуқлари тушунчаси ва шаклланиши кўриб чиқилади. Иккинчи бобда соғлом атроф-муҳитга бўлган инсон ҳуқуқлари ва уларни ҳимоя қилиш бўйича халқаро ва миллий ҳуқуқ нормалари таҳлил қилинади, шунингдек давлатларнинг умумий ижобий мажбуриятлари аниқланади. Учинчи бобда давлатларнинг соғлом атроф-муҳитни таъминлаш мажбуриятини амалга ошириш масалалари муҳокама қилинади.

I БОБ. СОҒЛОМ АТРОФ-МУҲИТГА БЎЛГАН ИНСОН ХУҚУҚЛАРИ ТУШУНЧАСИ ВА ШАКЛЛАНИШИ.

1.1. Соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқ ҳамда унинг замонавий дунёда шаклланиши ва ривожланишининг илмий асослари.

Умуман олганда, инсон ҳуқуқлари тушунчаси Иккинчи жаҳон урушидан кейин пайдо бўлган, аммо инсон ҳуқуқларидан бири сифатида соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқ ҳеч қачон устувор аҳамиятга эга бўлмаган.

Сўнгги бир неча ўн йилликларда атроф-муҳит ифлосланишининг инсонларга ва уларнинг ҳаёт сифатига зарарли таъсиридан хабардорлик кескин ошди. Ушбу хабардорлик сўнгги икки юз йил давомида ўтмишда дунёнинг атроф-муҳит - ер, сув ва ҳавонинг жуда жиддий таназзулга учрашидан кейин содир бўлди. Бу сўнгги икки аср давомида дунё атроф-муҳитининг - қуруқлик, сув ва ҳавонинг жуда жиддий ўзгаришларга учраши ортидан содир бўлди. Инсон фаолияти ҳар доим ҳам табиат оламига зарар етказган бўлса-да, бу фаолиятнинг салбий таъсири ушбу давр мобайнида ҳаддан ташқари сезила бошлади. Инсон фаолиятининг атроф-муҳитга таъсири бир нечта асосий омилларга боғлиқ⁴.

Улардан бири аҳолининг ўсиши - дастлаб Европада. XVI аср бошидан у ердаги аҳоли тахминан 80 миллион кишидан XIX аср охирига келиб 266 миллионга кўпайиб бориши оқибатида ўрмонлар кесилди, сув ифлосланди ҳамда ҳаддан ташқари кўп фойдаланиш сабабли ернинг унумдорлиги пасайган. Кўпайиш шароитида аҳолининг бир қисми Европани тарк этиб, бошқа қитъалар, жумладан Америка, Африка ва Осиёнинг баъзи худудларига кета бошлади. Сўнгги ўн йилликларда бу худудларда аҳоли сони геометрик прогрессияда кўпайиб бормоқда.

⁴ Д.Ворстер “Ернинг охири: замонавий атроф-муҳит тарихининг истикболлари” (Нью-Йорк: Кембриж университети нашриёти, 1988), https://assets.cambridge.org/97805213/48461/frontmatter/9780521348461_frontmatter.pdf.

Европа миграцияси ва мустамлакачилиги билан ер ва унинг табиий бойликларини эксплуатация қилишга йўналтирилган дунёқараш кенг тарқалди. Бу сўнгги 200 йилда атроф-муҳит ҳолатига катта таъсир кўрсатди. Ўтган аср давомида социалистик жамиятлар ерга нисбатан ҳудди шундай эксплуатацион муносабатда бўлиши оқибатида социалистик мамлакатлар ҳам атроф-муҳитнинг жиддий таназзулига учради.

Инсоният тараққиёти давомида сиёсий ва иқтисодий қудрат таъсири остида бўлган фан ва илмий тадқиқотлар инсониятга нафақат катта фойда келтирди, балки атроф-муҳитни ҳам жиддий равишда вайрон қилди. Бунинг энг даҳшатли кўриниши, албатта ядровий қуролнинг ихтиро қилиниши бўлди.

Албатта, ҳамма маданиятлар ҳам бир хил ёндашувни қўлламаган ва ҳатто баъзилари капитализм ва илм-фан олиб келган ўзгаришларга (шу жумладан, атроф-муҳитга зарар етказилишига) қаршилик кўрсатишга интилишган. Асрлар давомида баъзи европаликлар саноат инқилоби ва у билан боғлиқ ўзгаришлар оқибатида ўз мамлакатларида содир бўлаётган салбий экологик зарарга ҳам норозилик билдиришди. Иккинчи жаҳон урушидан сўнг, бу ўзгаришларнинг атроф-муҳитга салбий таъсири тўпланиб бораётганидан хавотир сезиларли даражада ошди. Дунё мамлакатларида содир бўлган ва содир бўлаётган экологик зарар тобора кўпроқ ҳужжатлаштирилмоқда ва муҳокама қилинмоқда.

Шу сабабли ҳам, инсон тоза ҳаво, тоза ичимлик суви ва соғлом атроф-муҳит ҳуқуқига эга бўлишга ҳақлими деган савол мунозараларга сабаб бўлмоқда. Олтмиш йил олдин ҳам инсоннинг соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқи тушунчаси янги, ҳатто радикал ғоя сифатида қабул қилинган. Бугунги кунда у халқаро ҳуқуқда кенг эътироф этилмоқда ва мамлакатларнинг катта қисми томонидан қўллаб қувватланмоқда.

Маълумки, бир қанча инсон ҳуқуқлари мавжуд бўлиб, улар ўз предмети ва мақсадига кўра атроф-муҳит билан боғлиқдир. Атроф-муҳит билан боғлиқлик ҳам бевосита, ҳам билвосита бўлиши мумкин: бевоситада

ёмон атроф-муҳит шахс ёки жамиятнинг уларга кафолатланган муайян ҳуқуқдан фойдаланиш имкониятини тўғридан-тўғри чекласа, билвоситада ёмон атроф-муҳит шахс ёки жамиятнинг ўз инсон ҳуқуқларини амалга ошириш қобилиятига таъсир қилади ёки ҳукуматнинг ўз фуқароларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва таъминлаш қобилиятига тўсқинлик қилади.

Соғлом атроф-муҳитни инсон ҳуқуқларидан фойдаланиш учун дастлабки шарт сифатида кўриш мумкин, чунки у маълум бир ҳуқуқдан фойдаланиш учун зарур (масалан, тоза ичимлик суви мавжудлиги орқали соғлиқ ҳуқуқи) ёки умуман инсон ҳуқуқларидан фойдаланиш ва уларни таъминлаш имкониятини беради⁵.

Шуниси ҳам муҳимки, соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқнинг унча узоқ бўлмаган вақт олдин пайдо бўлганига қарамасдан, экологик ҳуқуқлар 100 га яқин миллий конституцияларга киритилган. Бу қоидалар атроф-муҳитга оид қонунларни кучайтириш ва муҳим суд қарорларидан тортиб энг ифлосланган ҳудудларни тозалаш ва хавфсиз ичимлик суви билан таъминлашгача сезиларли таъсир кўрсатди⁶.

Экологик ҳуқуқ ва мажбуриятлар минг йиллар давомида маҳаллий ҳуқуқий тизимларнинг асоси бўлиб келган⁷. Бироқ, соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқ Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси (1948), Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт (1966) ёки Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт (1966) каби инсон ҳуқуқлари бўйича дастлабки халқаро ҳужжатларда ўз аксини топмаган.

⁵ Жон Нокс “Хавфсиз, тоза ва соғлом атроф-муҳитдан фойдаланиш билан боғлиқ инсон ҳуқуқлари мажбуриятлари масаласи бўйича мустақил эксперт ҳисоботи” (Mapping Report, UN Doc No A/HRC/25/53); Филипп Сандс “Халқаро экологик ҳуқуқ тамойиллари” (Cambridge University Press, 2-нашр, 2003); Патрисия Бирни ва Алан Бойл “Халқаро ҳуқуқ ва атроф-муҳит” (Oxford University Press, 2-нашр, 2002); Шелтон “Инсон ҳуқуқлари, атроф-муҳит ҳуқуқлари ва атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқ”; Ксентини Фатма “Инсон ҳуқуқлари ва атроф-муҳит бўйича махсус маърузачининг маърузаси” (UN Doc E/CN.4/Sub.2/1994/9); Неил Попович “Халқаро инсон ҳуқуқлари ва давлат конституциялари билан экологик адолатни таъминлаш (Stanford Environmental Law Journal 338, 340); Инсон ҳуқуқлари ва атроф-муҳит, Инсон Ҳуқуқлари Кенгаши 16/11, 16-сессия, Кун тартибининг 3-банди, UN Doc A/HRC/Res/16/11 (24 March 2011).

⁶ Девид Р. Бойд “Атроф-муҳит ҳуқуқлари инкилоби: Конституциялар, инсон ҳуқуқлари ва атроф-муҳит бўйича глобал тадқиқот” (Vancouver: University of British Columbia Press) // URL: <https://www.ubcpres.ca/the-environmental-rights-revolution>.

⁷ Ж.Борроус “Маҳаллий халқлар конституцияси” (Toronto: University of Toronto Press, 2010) // URL: <https://utorontopress.com/9781442610385/canadas-indigenous-constitution>.

Ушбу халқаро келишувлар ишлаб чиқиладиган даврда ҳужжатларга атроф-муҳитни муҳофаза қилиш масалаларини қўшишни оқлаш учун атроф-муҳит бузилишининг кўлами, суръати ва салбий таъсири тўғрисида жамоатчиликнинг хабардорлиги етарли даражада ривожланмаган эди.

Инсоннинг соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқи бўлиши кераклиги ҳақидаги биринчи ёзма таклиф 1962 йилда нашр этилган “Сокин баҳор” (“Silent Spring”) китобида Рейчел Карсон (Rachel Carson) томонидан берилган:

“Агар Ҳуқуқлар тўғрисидаги Билл фуқарони жисмоний шахслар ёки давлат мансабдор шахслари томонидан тарқатиладиган ҳалокатли заҳарлардан ҳимоя қилиш кафолатини бермаса, бу шубҳасиз, ота-боболаримиз катта донолик ва узоқни кўра билишларига қарамай, бундай муаммони тасаввур қила олмаганликлари сабаблидир”.⁸

Соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқнинг биринчи расмий тан олиниши 1972 йилда глобал экологик саммитда қабул қилинган Стокгольм декларациясида қайд этилган. Декларациянинг биринчи тамойили атроф-муҳитни муҳофаза қилиш инсон ҳуқуқлари нормалари билан боғлайди:

“Инсон эркинлик, тенглик ҳамда муносиб ва фаровон ҳаёт кечирishi учун имкон берадиган қулай ҳаёт шароитларига эга бўлган атроф-муҳитда яшаиш ҳуқуқига эга бўлиб, ҳозирги ва келажак авлодлар учун атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва яхшилашга қаратилган муҳим масъулиятни ўз зиммасига олади”.⁹

Стокгольм декларацияси учта мажбурий характерга эга бўлмаган ҳужжатдан иборат: институционал ва молиявий тартибга солиш тўғрисидаги резолюция, 26 та тамойилни ўз ичига олган декларация ва 109 та тавсияларни ўз ичига олган ҳаракатлар режаси.

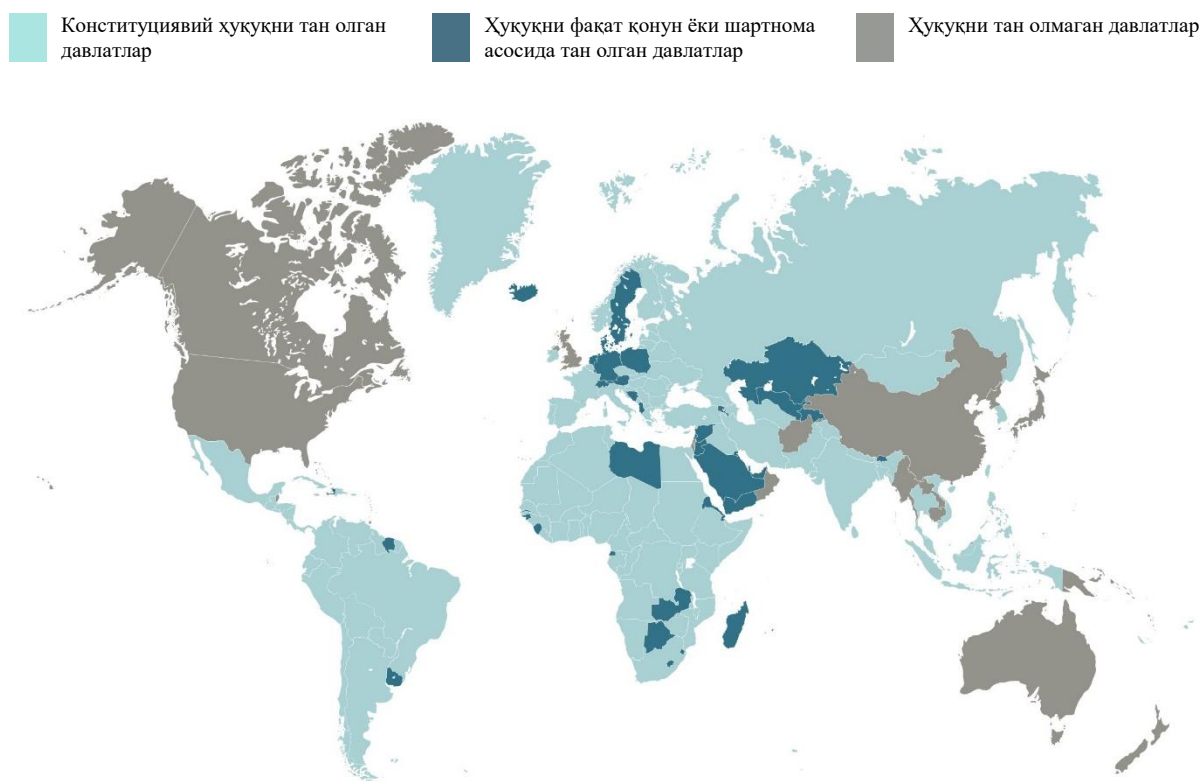
⁸ Р.Карсон “Сокин баҳор” (“Silent Spring”) китоби, (Boston: Houghton Mifflin, 1962), 15 б. // URL: https://library.uniteddiversity.coop/More_Books_and_Reports/Silent_Spring-Rachel_Carson-1962.pdf.

⁹ Стокгольм декларацияси (БМТнинг инсон атроф-муҳити бўйича конференцияси декларацияси), 1972 йил, UN Doc. A/Conf.48/14/Rev.1. // URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/NG9/001/72/PDF/NG900172.pdf?OpenElement>.

Стокгольм конференцияси ҳам глобал, ҳам минтақавий, ҳам миллий миқёсда атроф-муҳит ҳуқуқини ривожлантиришда муҳим бошланиш нуқтаси ҳисобланади. Стокгольм декларацияси қабул қилинганидан кейин ўтган эллик йил ичида соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқ бутун дунё бўйлаб тез тарқалди.

2021 йил ҳолатига кўра, БМТга аъзо 193 та давлатдан 155 таси ушбу ҳуқуқни ўз конституциясида, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш тўғрисидаги конун ҳужжатларида, суд қарорларида ёки халқаро шартномани ратификация қилиш орқали тан олади¹⁰ (расмга қаранг).

Қайси давлатлар соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқни тан оладилар:¹¹

Халқаро ҳуқуқ стандартларни белгилаш ва инсон ҳуқуқлари бузилиши учун охириги инстанция судини тақдим этишда муҳим роль ўйнасада, ҳақиқат шундаки ҳуқуқларни ҳимоя қилиш ва амалга ошириш

¹⁰ Инсон ҳуқуқлари кенгашининг 48 сессиядаги ҳисоботи (2021 йил 13 сентябрь-11 октябрь) A/76/53/Add.1 13 бет, <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G21/294/34/PDF/G2129434.pdf?OpenElement>.

¹¹ Катарина Циммер “Соғлом атроф-муҳит инсон ҳуқуқи сифатида” (Knowable Magazine on April 21, 2021) // URL: <https://www.scientificamerican.com/article/a-healthy-environment-as-a-human-right>.

бўйича аксарият ҳаракатлар авваламбор миллий даражада амалга оширилади.

Мамлакатларда конституция энг олий ва энг кучли қонун ҳисобланиб, барча қонунлар, қарорлар ва сиёсат унга мувофиқ бўлиши керак. Конституция инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилади, давлатнинг мажбуриятларини белгилайди ҳамда ҳукумат ваколатларини чеклайди. Конституциялар чуқур маънода жамиятнинг илдиз отган ва ноёб кадриятларини акс эттиради. Бир судья айтганидек, “Конституция – миллат қалбининг кўзгусидир”¹².

Португалия (1976 йилда) ва Испания (1978) биринчи бўлиб соғлом атроф-муҳит ҳуқуқини ўз конституцияларига киритдилар. Португалия Конституциясининг 66-моддасида белгиланишича: “Ҳар ким соғлом ва экологик жихатдан мувозанатли атроф-муҳитга эга бўлиш ҳуқуқига эга ва уни ҳимоя қилиш бурчидир”¹³. 1970 йилларнинг ўрталаридан бошлаб 100 дан ортиқ давлатлар ушбу ҳуқуққа конституциявий мақом берди¹⁴.

Конституциявий ҳуқуқ бўйича экспертларнинг таъкидлашича, сўнги 50 йил ичида атроф-муҳит ҳуқуқларини тан олиш бошқа инсон ҳуқуқларига қараганда тезроқ ривож топди¹⁵. Ушбу ижобий жараёнга қарамай, соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқнинг кўлами ва потенциал фойдаси ҳақида мунозаралар давом этмоқда.

Тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, конституциявий экологик ҳуқуқларнинг потенциал афзалликлари қуйидагилардан иборат:

- Нисбатан қаттиқроқ атроф-муҳит қонунлари ва сиёсат;

¹² Намибия Ачесонга қарши (State v. Acheson 1991 2 SA 805). <https://media.namiblii.org/files/judgments/nasc/1998/2/1998-nasc-2.pdf>.

¹³ Португалия Республикаси Конституцияси, 02.04.1976 й. // Дунё давлатларининг (мамлакатларининг) конституциялари // URL: <https://worldconstitutions.ru/?p=141>.

¹⁴ Янн Агила “Соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқ”. <https://www.iucn.org/news/world-commission-environmental-law/202110/right-a-healthy-environment>.

¹⁵ Д.Лоу ва М.Верстег (D.Law and M.Versteeg) “АҚШ Конституцияси таъсирининг пасайиши”, (New York University Law Review 87 (2012). <https://deliverypdf.ssrn.com/delivery.php?ID=876127020083068029116018115082031098032032005076035071068099126022104024109096078123038034063030056048039113088091105005084124019016043042041097005006019065101100003073039013124001109001066012120009080115083118106080083001121030098098083098102101000&EXT=pdf&INDEX=TRUE>.

- Фойдаланиш ва риоя этилишини таъминлаш такомиллашганлиги;
- Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича қарорлар қабул қилишда фуқароларнинг фаол иштироки;
- Масъулиятнинг ошганлиги;
- Экологик адолатсизликнинг камайиши;
- Ижтимоий ва иқтисодий ҳуқуқлар билан тенг шароитлиги;
- Атроф-муҳит кўрсаткичларининг яхшиланиши.

Бошқа томондан, танқидчиларнинг таъкидлашича конституциявий экологик ҳуқуқлар қуйидагилардир:

- Фойдали бўлиш учун жуда ноаниқ;
- Мавжуд инсон ҳуқуқлари ва атроф-муҳитга оид қонунлар туфайли ортиқча;
- Демократияга таҳдид, чунки ҳуқуқ ҳокимиятни сайланган қонун чиқарувчилардан судьяларга ўтказди;
- Ижро этилиши мажбурий эмас;
- Суд жараёнлари оқимининг юзага келиши эҳтимоли;
- Самарасизлик эҳтимоли.

Шу сабабли ҳам бугунги кунда бу ҳуқуқ инсон ҳуқуқлари соҳасида қизғин муҳокама қилинаётган янги тушунчадир. Соғлом атроф-муҳит нафақат одамлар, балки сайёрамиздаги бошқа ҳайвонлар учун ҳам яшаш ҳуқуқининг муҳим жиҳати ҳисобланади. Соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқнинг бузилиши асосий яшаш ҳуқуқининг бузилиши ҳисобланади.

Келажак авлодларга атроф-муҳит сифати нуқтаи назаридан фаровон келажакни таъминлаш учун баъзи тадқиқотчилар атроф-муҳитни муҳофаза қилишнинг халқаро ва миллий механизмларни мустаҳкамлаш ва инсоннинг соғлом атроф-муҳитга бўлган асосий ҳуқуқини таъминлаш бўйича аниқ ечимларни топиш учун тадқиқотлар ўтказишди.

Инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро ва минтақавий шартномалар атроф-муҳит омиллари бўйича бевосита аралашувга мойил бўлган бир қатор ҳуқуқларни ўз ичига олади. Ушбу шартномаларни қўллайдиган ва амалга

оширадиган ҳокимият органлари ушбу ҳуқуқларнинг айримлари атроф-муҳит билан боғлиқлигини тан олишиб, маълум шароитларда атроф-муҳитнинг бузилиши ушбу ҳуқуқларнинг бузилишига олиб келиши мумкинлигини тасдиқладилар¹⁶.

1997-2000 йилларда Халқаро суднинг вице-президенти бўлган Виранантри “Габчиково-Надьямарош” (Gabcikovo-Nagymaros) иши бўйича ўзининг алоҳида фикрида, шундай деди:

“Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ... замонавий инсон ҳуқуқлари доктринасининг муҳим қисмидир, чунки у соғлиқ ва яшаш ҳуқуқи каби кўплаб инсон ҳуқуқлари учун зарурий шартдир. Бу ҳақда батафсил тўхталиб ўтишнинг ҳожати йўқ, чунки атроф-муҳитга етказилган зарар Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясида ва инсон ҳуқуқлари бўйича бошқа ҳужжатларда айтилган барча инсон ҳуқуқларига путур етказиши ва бузиши мумкин”¹⁷.

Ҳуқуқнинг ривожланиши жараёнига қайтадиган бўлсак, Стокгольм конференцияси кейинги йигирма йил давомида ҳуқуқий ва институционал ривожланишга таъсир кўрсатиб, давлатлар соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқни тасдиқловчи муҳим минтақавий қонунлар кодексини ишлаб чиқдилар.

Масалан, 1981 йилдаги Инсон ва халқлар ҳуқуқлари тўғрисидаги Африка Хартиясининг 24-моддасида “Барча халқлар ўзларининг ривожланиши учун қулай бўлган умумий қониқарли муҳитга эга бўлиш ҳуқуқига эга”¹⁸лиги қайд қилинган. Айтиш жоизки, Африка Хартияси бошқа халқаро ва минтақавий ҳужжатлардан бу ҳуқуқни алоҳида шахсларга эмас, балки бир гуруҳга берганлиги билан фарқ қилади.

¹⁶ Робин Черчилл “Инсон ҳуқуқлари бўйича мавжуд шартномалардаги экологик ҳуқуқлар” Алан Бойл ва Майкл Андерсон таҳририда, “Атроф-муҳитни муҳофаза қилишга инсон ҳуқуқлари ёндашувлари” (Clarendon, 1996) 89, 106.

¹⁷ Габчиково-Надьямарош лойиҳаси (Венгрия Словакияга қарши), 1997 йил, ICJ Rep 7, 91-92 (Вице-президент Веранантри).

¹⁸ Инсон ва халқлар ҳуқуқлари тўғрисидаги Африка Хартияси, 1981 йил, <https://normativ.kontur.ru/document?moduleId=1&documentId=12633>.

Бундан ташқари, кейинги йилларда атроф-муҳитни муҳофаза қилишга қаратилган таъсирчан механизмлардан бири бу БМТнинг Атроф-муҳит бўйича дастурининг (UNEP) ташкил этилиши бўлди. Бу, шунингдек 1982 йилда Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг денгиз муҳити ва денгиз тирик ресурсларини муҳофаза қилиш бўйича глобал қоидаларни ўрнатиш учун асос бўлган Денгиз ҳуқуқи тўғрисидаги конвенцияларини (UNCLOS) ишлаб чиқишга олиб келди.

Стокгольм конференциясидан сўнг муҳим минтақавий ўзгаришлар ҳам рўй берди, жумладан Европа ҳамжамияти томонидан янги қоидалар ва низомларнинг қабул қилиниши ҳамда Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилотида (OECD) Атроф-муҳит бўйича қўмита ташкил этилиши.

1983 йилда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеяси Норвегия Бош вазири Гро Харлем Брундтланд раислигида Атроф-муҳит ва ривожланиш бўйича бутунжаҳон комиссиясини (WCED) тузди. Комиссия мустақил орган сифатида ташкил этилиб, ҳукуматлар ва БМТ тизими билан боғланган бўлсада, улар томонидан назорат қилинмайди.

1987 йил декабрь ойида Комиссия Брундтланд ҳисоботини нашр этди. Ҳисоботда янги терминология “барқарор ривожланиш” пайдо бўлиб, иқтисодий ривожланиш фаолияти экологик чекловлар контекстида жойлаштирилди. Шунингдек, Брундтланд ҳисоботида атроф-муҳит ва ривожланиш муаммосини ҳал қилиш учун БМТнинг иккинчи конференциясини ўтказиш таклиф қилинган.

Стокгольмдан 20 йил ўтиб, 1992 йил июнь ойида Бразилиянинг Рио-де-Жанейро шаҳрида Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Атроф-муҳит ва ривожланиш бўйича конференцияси (UNCED) бўлиб ўтди. Конференциянинг мақсади атроф-муҳит деградацияси оқибатларини тўхтатиш ва бартараф этиш бўйича стратегия ва чора-тадбирларни ишлаб чиқиш, шунингдек барча мамлакатларда барқарор ва экологик жиҳатдан соғлом ривожланишга қўмаклашиш бўйича миллий ва халқаро саъй-

харакатларни кучайтиришдан иборат эди. Рио-де-Жанейродаги анжуманда бутун дунёдан минглаб нодавлат ташкилотлар иштирок этди.

Конференция учта мажбурий бўлмаган ҳужжатни қабул қилди, улардан бири 27 та тамойилни белгилаган Атроф-муҳит ва ривожланиш тўғрисидаги Рио-де-Жанейро декларацияси бўлди. Рио-де-Жанейро декларациясининг 1-тамойилида “одамлар барқарор ривожланишнинг ташвиш марказида бўлиб, улар табиат билан уйғунликда соғлом ва самарали ҳаёт кечириш ҳуқуқига эга” дейилган. Соғлом атроф-муҳит инсоннинг асосий ҳуқуқларидан бири сифатида эътироф этилмаган бўлсада, 1-тамойил айнан шунга ишора қилади. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти тизими доирасидаги халқаро ҳамкорликнинг асосини ташкил этувчи барқарор ривожланиш.

Шу билан бирга, Рио-де-Жанейро конференцияси Бирлашган Миллатлар Ташкилоти тизими доирасидаги халқаро ҳамкорликнинг асосини ташкил этувчи “Agenda 21” (“21 аср кун тартиби”) номи остида барқарор ривожланишнинг узоқ муддатли дастурини ҳам қабул қилди.

Рио-де-Жанейрода ўтган конференциядан кейинги йиллар глобаллашув билан ажралиб турди. Глобаллашув натижасида жадаллашган иқтисодий ўсиш баъзи мамлакатларда қашшоқликда яшовчи одамлар улушини камайтиришга имкон берган бўлса, бошқаларида амалда қашшоқлик ва маргиналланиш (аввалги мақомининг йўқолиши) ошди. Жуда кўп мамлакатларда иқтисодий ҳолат ёмонлашди ва давлат хизматлари ёмонлашди. Мамлакатлараро ва мамлакатларнинг ўзида даромадлар нотенглиги кучайди, ишсизлик эса ошди.

Айнан шу даврда, UNEPнинг “Глобал атроф-муҳит истиқболи”да (1997 йил) қайд этилишича, глобал атроф-муҳит ҳолатининг ёмонлашуви давом этди. Заҳарли ва иссиқхона газларининг ажратмаси ортиб бормоқда, ўрмонларни кесиш даражаси пасаймаган, биологик хилма-хилликни йўқотиш давом этмоқда.

Ҳуқуқнинг минтақавий ҳужжатларда ривожланишини кўрадиган бўлсак, 2004 йилда араб давлатлари лигаси томонидан қабул қилинган ва 2008 йилда кучга кирган Инсон ҳуқуқлари бўйича Араб Хартиясининг 18-моддасида “ҳар бир инсоннинг соғлом атроф-муҳитда яшаш ҳуқуқига эга”лиги мустаҳкамланган¹⁹.

Лотин Америкасида 1969 йилда қабул қилинган ва 1978 йилда кучга кирган Инсон ҳуқуқлари бўйича Америка конвенцияси ёки Сан-Хосе пакти - инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича минтақавий конвенцияга 1998 йилдаги Сан-Сальвадор протоколининг 11-моддасига мувофиқ, “Ҳар бир инсон соғлом атроф-муҳитда яшаш ва асосий давлат хизматларидан фойдаланиш ҳуқуқига эга. Иштирокчи давлатлар атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, сақлаш ва яхшилашга кўмаклашадилар”²⁰.

Лотин Америкаси ва Кариб ҳавзасида ахборотга кириш, жамоатчилик иштироки ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича 2018 йилдаги минтақавий келишув, яъни Эскасу келишуви (Acuerdo de Escazú) ҳам атроф-муҳитга оид қарорлар қабул қилишда жамоатчилик иштироки, экологик адолат ва ҳозирги ва келажак авлодларнинг соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқини ҳимоя қилишни рағбатлантиришга қаратилган²¹.

Европа минтақасида бу ҳуқуқнинг тан олинishi унчалик аниқ эмас. Эскасу келишувига ўхшаш бўлган БМТнинг Европа Иқтисодий Комиссиясининг 1998 йилдаги “Ахборотдан фойдаланиш, қарорлар қабул қилишда жамоатчилик иштироки ва атроф-муҳит масалалари бўйича одил судловдан фойдаланиш тўғрисида”ги Конвенцияси ёки Орхус конвенцияси ўзининг 1-моддасида “ҳозирги ва келажак авлодлар ҳар бир инсонининг

¹⁹ Инсон ҳуқуқлари бўйича Араб Хартияси, 2004 йил, <https://www.worldislamlaw.ru/?p=134>.

²⁰ Инсон ҳуқуқлари бўйича Америка конвенцияси ёки Сан-Хосе пакти - инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича минтақавий конвенцияга 1998 йилдаги Сан-Сальвадор протоколи. <http://www.oas.org/juridico/english/treaties/a-52.html>.

²¹ Лотин Америкаси ва Кариб ҳавзасида ахборотга кириш, жамоатчилик иштироки ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича 2018 йилдаги минтақавий келишув. https://repositorio.cepal.org/bitstream/handle/11362/43583/1/S1800428_en.pdf.

ўз саломатлиги ва фаровонлиги учун мос муҳитда яшаш ҳуқуқини яна бир бор тасдиқлайди” дейилган²².

Бироқ, Инсон ҳуқуқлари бўйича Европа конвенцияси (1950 йил) соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқни мустаҳкамламайди. Атроф-муҳит муаммолари Конвенциянинг Инсон ҳуқуқлари бўйича Европа суди томонидан динамик талқин қилиш орқали билвосита аллақачон тан олинган инсон ҳуқуқлари орқали чекланган ҳимояни таъминлаш орқали ҳал қилинади.

Шу сабабли, 2021 йил сентябрь ойида Европа Кенгашининг Парламент Ассамблеяси қонун ҳужжатларини янада мукаммалаштиришни таклиф қилди: у Инсон ҳуқуқлари бўйича Европа конвенциясига соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқни ҳам таъминлайдиган қўшимча протокол қабул қилишни тавсия қилди.

Стокгольм ва Рио-де-Жанейро конференцияларидан сўнг соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқни халқаро шартномаларда мустаҳкамлаб қўйиш бўйича бир қанча ташаббуслар кўтарилди. Масалан, Табиатни муҳофаза қилиш халқаро иттифоқи томонидан 1995 йилда таклиф этилган “Атроф-муҳит ва ривожланиш бўйича халқаро пакт” лойиҳасининг 14-моддасида “давлатлар барча инсонларнинг экологик соғлом атроф-муҳитда яшаш ҳуқуқини тўлиқ рўёбга чиқаришга босқичма-босқич мажбурият оладилар” деб кўрсатилган эди. Яқинда Глобал экологик пакт лойиҳаси (2017 йил) ўзининг 1-моддасида соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқни тан олишни таклиф қилди²³.

2021 йил 8 октябрда БМТнинг Инсон ҳуқуқлари бўйича кенгаши резолюция қабул қилиб, тоза, соғлом ва барқарор атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқ инсон ҳуқуқи эканлигини тан олди. Бу қарор олдинга ташланган

²² БМТнинг Европа Иқтисодий Комиссиясининг 1998 йилдаги “Ахборотдан фойдаланиш, қарорлар қабул қилишда жамоатчилик иштироки ва атроф-муҳит масалалари бўйича одил судловдан фойдаланиш тўғрисида”ги Конвенцияси. https://unecsc.org/DAM/env/pp/Publications/2015/Aarhus_Convention_Implementation_Guide_R.pdf.

²³ Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича Глобал пакт лойиҳаси (Сорбонна, Париж, 2017 йил 24 июнь). <https://globalpactenvironment.org/uploads/EN.pdf>.

муҳим қадамдир. Гарчи у қонуний кучга эга бўлмаса-да, унинг деярли бир овоздан қабул қилиниши ушбу инсон ҳуқуқининг матни, мазмуни ва аҳамияти бўйича келишувга эришилганликдан далолат беради.

1.2. Соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқ мазмун-моҳияти ва конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлар тизимидаги ўрни.

Соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқ концепциясига нисбатан бир нечта қарашлар мавжуд. Баъзи тадқиқотчиларнинг фикрича, соғлом атроф-муҳит нафақат соғлом (ифлосланмаган), балки ресурсларни кўп талаб қиладиган ва экологик барқарор, эстетик жиҳатдан бой ва хилма-хил яшаш муҳитидир.

Айримларнинг талқинида эса, соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқ бу – аниқ, субъектга тегишли, доимий равишда амалга ошириладиган, қонун билан мустаҳкамланган, давлат томонидан қафолатланган ва ҳимояланган соғлиқ учун (табиий) хавфсиз табиат неъматларни истеъмол қилиш ва улардан фойдаланиш, шунингдек давлатдан бошқа барча фуқаролар ва юридик шахсларнинг табиатдан фойдаланиш ва бошқа экологик аҳамиятга эга фаолиятни амалга оширишда аҳоли саломатлигини муҳофаза қилиш бўйича ўз мажбуриятларини бажаришни талаб қилиш ва ушбу қоидалар бузилган тақдирда, давлат ёки жамоат ҳимоясига (ўзини ҳимоя қилиш) мурожаат қилиш имкониятидир.

Охирги таъриф энг муваффақиятли ва энг мураккабидир. Унда фуқаронинг соғлом атроф-муҳитга оид барча ваколатлари санаб ўтилган, ҳатто бу ҳуқуқни амалга ошириш босқичлари ҳам кўрсатилган. Бироқ, инсон ҳуқуқлари ва фуқаронинг соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқи ўртасидаги фарқи ва ҳуқуқнинг қафолатлари кўрсатилмаган.

Ҳозирги вақтдаги маънода бу ҳуқуқ юқорида айтиб ўтилгандек, 1972 йилги Стокгольм конференцияси қарорлари ва 1992 йилдаги атроф-муҳит ва ривожланиш бўйича халқаро конференцияда қабул қилинган Принциплар декларациясининг қоидалари натижасида шаклланган.

Инсоннинг соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқи – бу ҳар бир инсон, халқлар ва бутун инсоният учун жисмоний ва руҳий саломатликнинг максимал даражасини таъминлайдиган Ер биосферасининг шундай ҳолатида яшаш ҳамда инсон фаолияти натижасида биосферага глобал таҳдидларни бартараф этувчи воситалар тизимидан фойдаланиш имконияти²⁴. Ушбу концепцияни асосий тушунча сифатида кўриб чиқиш қийин, чунки у катта майдонни (бутун дунёни) камраб олади ва ушбу ҳуқуқнинг ўзига хос элементларини ажратишга имкон бермайди. Бироқ, бу таъриф ҳақиқий маънога эга.

Қоидага кўра, “соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқ” деганда нафақат атроф-муҳитнинг инсонга салбий таъсиридан ҳоли бўлиш ҳуқуқи, балки унинг ҳолати тўғрисида ишончли маълумот олиш ва экологик ҳуқуқбузарлик натижасида етказилган зарарни қоплаш ҳуқуқи тушунилади.

Гарчи уларнинг ҳар бири мустақил ҳуқуқ сифатида намоён бўла олсада²⁵, бу ҳуқуқларни жамлаган ҳолда кўриб чиқиш ва улардан фойдаланиш жуда муҳим, чунки фақат шу тарзда ушбу конституциявий ҳуқуқнинг ҳақиқий ва самарали амалга оширилишига эришиш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқ қайд қилинмаганига қарамасдан, асосий қомусимизнинг қуйидаги конституциявий ҳуқуқ ва мажбуриятларни ёрдамчи деб ҳисоблаш мумкин:

- ҳар бир инсоннинг яшаш ҳуқуқи²⁶;
- барча давлат органлари, жамоат бирлашмалари ва мансабдор шахслари фуқароларга уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларига дахлдор бўлган

²⁴ А.П.Анисимов “Инсон ва фуқаронинг соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқи” <http://lawdiss.narod.ru/oglav/0220.htm>.

²⁵ А.М.Шафиков, М.С.Сагандиков “Соғлом атроф-муҳитга бўлган конституциявий ҳуқуқлар ва унинг ҳолати тўғрисидаги маълумотлар радиация таъсирига учраган фуқароларнинг алоҳида ҳуқуқий мақомининг элементи сифатида”. <https://vestnik.susu.ru> › law › article › download › 2072 › 2013.

²⁶ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси 1992 йил 08 декабрь, (24-модда), <https://lex.uz/docs/20596#39029>.

ҳужжатлар, қарорлар ва бошқа материаллар билан танишиб чиқиш имкониятини яратиб бериши мажбурияти²⁷;

– ҳар бир шахс бевосита ўзи ва бошқалар билан биргаликда ваколатли давлат органларига, муассасаларига ёки халқ вакилларига ариза, таклиф ва шикоятлар билан мурожаат қилиш ҳуқуқи²⁸;

– ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмаларининг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи²⁹;

– малакали юридик ёрдам олиш ҳуқуқи³⁰;

– фуқаролар атроф табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлишга оид бурчи³¹.

Соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқ ҳар доим уни амалга ошириш жараёнида бўлади, яъни унинг пайдо бўлиш вақти – бу шахснинг туғилиши ёки дейлик Ўзбекистон ҳудудига кириши ва унинг тугалланиш вақти – фуқаронинг ўлими ёки Ўзбекистондан чиқиб кетишидир. Ушбу ҳуқуқдан фарқли ўлароқ, масалан зарар қопланиши ҳуқуқи кимдир атроф-муҳитга зарар этказгандан кейингина вужудга келади.

Бундан келиб чиқадики, инсоннинг соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқининг мазмун-моҳияти фаровон муҳитда яшаш ва бўлиш, атроф-муҳит ҳолати тўғрисида ишончли маълумот олиш, ушбу ҳуқуқдан фойдаланиш ва уни ҳимоя қилиш учун давлат органларига, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларига, судларга мурожаат қилиш, шунингдек етказилган зарарни қоплаш имкониятидан иборат.

Соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқ, биринчи навбатда, давлат-ҳуқуқий институт бўлиб, у дахлсиздир ҳамда туғилишдан бошлаб вужудга келади ҳамда инсон ва фуқаронинг асосий конституциявий ҳуқуқларидан

²⁷ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси 1992 йил 08 декабрь, (30-модда), <https://lex.uz/docs/20596#39029>.

²⁸ Шу жойда (35-модда).

²⁹ Шу жойда (44-модда).

³⁰ Шу жойда (116-модда).

³¹ Шу жойда (50-модда).

биридир. Бу, энг аввало, мамлакат аҳолисининг фаровонлигини ва аҳолининг ривожланиши ва соғлиғини сақлаш (ёки тиклаш) учун имконият берадиган шарт-шароитларни яратишдир.

Соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқни ҳуқуқий тартибга солиш унинг моҳиятини акс эттирувчи муайян тамойилларга асосланади. Улар, энг аввало, амалга оширишнинг мақсад ва тамойилларида ифодаланади.

Соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқнинг қонунчиликни мустаҳкамлаш ва амалга ошириш мақсадлари сифатида бир-бири билан чамбарчас боғлиқ иккита мақсадни ажратиб кўрсатиш мумкин:

- 1) аҳолини атроф-муҳитнинг салбий таъсиридан ҳимоя қилиш ва ҳимоя қилиш;
- 2) инсоннинг ҳаёти, меҳнати ва дам олиши учун шароит яратиш;
- 3) миллатнинг соғлом генофондини сақлаш.

Белгиланган мақсадларга эришишда маълум тамойиллардан фойдаланилади. Аввало, бу бутун Ўзбекистон қонунчилиги йўналтирилган инсонпарварликнинг умумий тамойилидир. Бундан ташқари, давлатимизнинг ижтимоийлик тамойили муҳим ўрин тутди. Юқоридагилардан ташқари, бир қанча тамойиллар мавжуд бўлиб, уларнинг бир қисми конституциявий, экологик ва бошқа ҳуқуқ соҳалари нормаларида мустаҳкамланган.

Соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқни амалга оширишнинг бир қанча асосий тамойиллари мавжуд бўлиб, улар соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқ тизимини тавсифлайди.

1. Иқтисодиётнинг барқарор ривожланишини ва соғлом атроф-муҳитни сақлашни таъминлашга қаратилган инсон, давлат, жамиятнинг экологик, иқтисодий ва ижтимоий манфаатларининг илмий асосланган уйғунлиги тамойили.

Ушбу тамойил инсон эҳтиёжлари ва иқтисодиёт имкониятларини мувозанатлаш, бир томондан кафолатлар ва қулай шарт-шароитларни таъминлаш учун шароит яратиш учун мўлжалланган. Бошқа томондан,

корхоналар ва бошқа ишлаб чиқариш объектларининг салбий таъсирини, умуман антропоген оқибатларини ҳисобга олган ҳолда иқтисодий ривожлантиришга ёрдам беради.

Илмий асослаш айнан қандай атроф-муҳитни соғлом деб ҳисоблаш мумкинлигини аниқлашга ва салбий оқибатларни минималлаштирган ҳолда инсоннинг иқтисодий фаолиятини қатъий белгиланган чегараларда амалга оширишга имкон беради. Уни амалга ошириш экспертиза орқали атроф-муҳит ҳолатини ва ўзгаришларнинг таъсирини баҳолаш орқали амалга оширилади.

2. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида тартибга солиш тамойили.

Бу атроф-муҳитга таъсир қилишнинг рухсат этилган максимал нормаларини норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда белгилаш ва мустаҳкамлаш имконини беради. Бу тамойил иқтисодий фаолият шароитида аҳолининг экологик хавфсизлигини кафолатлайди.

Ўзбекистон Респубикасида ушбу тамойилни амалга ошириш Ўзбекистон Респубикасининг “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида” ва “Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонун нормаларини бирлаштириш орқали амалга оширилади. Шубҳасиз, бу биринчи тамойил билан чамбарчас боғлиқ.

3. Табиий ресурсларни муҳофаза қилиш, қайта ишлаб чиқариш ва улардан оқилона фойдаланишни таъминлаш тамойили.

Ушбу тамойилни қўллаш табиий ресурслардан фойдаланишни назорат қилиш ва инсон саломатлиги ва атроф-муҳит ҳолати учун қайтарилмас оқибатларнинг олдини олиш билан боғлиқ. Табиатдан фойдаланиш қоидалари табиий ресурслардан фойдаланиш жараёнини тартибга солади, тамойил фойдаланиш субъектларининг муайян ҳуқуқ ва мажбуриятларини таъминлашга имкон беради.

Баъзи ҳолларда ресурслардан ёки уларнинг қисмларидан фойдаланиш бўйича маълум чегаралар ёки тақиқлар белгиланади.

Ушбу тамойил меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда (“Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида”, “Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида”, “Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида”, “Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг қонунлари) мустаҳкамланган ҳолда амалга оширилади.

4. Ҳар кимнинг атроф-муҳитнинг ҳолати тўғрисида ишончли маълумот олиш ҳуқуқига риоя қилиш, фуқароларнинг соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқларига оид қарорлар қабул қилишда иштирок этиш, фуқароларнинг, жамоат ва бошқа нотижорат бирлашмаларининг экологик муаммоларни ҳал қилишда иштирок этиш тамойили.

Бу фуқаролар ва улар бирлашмаларининг қулай экологик вазиятни таъминлаш соҳасидаги манфаатларига дахлдор масалаларни ҳал қилишда иштирок этиш имкониятини, давлат ва ҳокимият органларидан атроф-муҳитнинг ҳолати, ифлосланиш ва ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида ўз вақтида, тўлиқ ва ишончли маълумотларни талаб қилиш ҳуқуқини англатади.

Ушбу тамойилнинг амалга оширилиши фуқароларга ахборот олиш ва унинг ҳолатини яхшилашга қаратилган тадбирларда иштирок этиш имкониятини беради (Ўзбекистон Республикасининг “Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиклиги тўғрисида”, “Ахборот олиш кафолатлари ва эркинлиги тўғрисида”, “Ахборот эркинлиги принциплари ва кафолатлари тўғрисида”ги қонунлар).

5. Атроф-муҳитни муҳофаза қилишда халқаро ҳамкорлик тамойили.

Соғлом атроф-муҳитни сақлаш (ёки яратиш) муаммоси глобал характерга эга. Антропоген фаолиятнинг салбий оқибатлари нафақат улар ишлаб чиқарилган ҳудуд аҳолисига, балки баъзи ҳолларда кўшни мамлакатлар аҳолисига ёки бутун дунёга таъсир қилади.

Бундан ташқари, бир қатор табиий ресурслардан бир вақтнинг ўзида бир нечта мамлакатлар фойдаланади (масалан Жаҳон океани сувлари). Атом

электр станцияларидаги авариялардан тортиб озон қатламининг бузилишигача бўлган кенг кўламли мисолларни келтириш мумкин. Шу боис, миллий чора-тадбирларни амалга ошириш билан бир қаторда жаҳон ҳамжамияти кўплаб муаммоларни биргаликда ҳал қилади (БМТнинг Инсон атроф-муҳити тўғрисидаги конвенцияси).

Соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқни амалга ошириш учун экология ҳуқуқига ҳам мурожаат қилиш керак, чунки айнан шу соҳа унинг амалий кўлланилишини таъминлайди.

Экология ҳуқуқи тизими – бу инсон ҳуқуқларини тартибга солиш ва атроф-муҳитни муҳофаза қилишдаги ролига қараб маълум бир кетма-кетликда жойлашган ўзаро боғлиқ ҳуқуқий институтлар йиғиндиси.

Экология ҳуқуқи тизими шаклланиш ва ривожланиш қонуниятлари ва тенденцияларига эга бўлган анча мураккаб ҳуқуқий ҳодисадир. Унинг моҳияти ва мазмуни атроф-муҳитни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг ҳуқуқ соҳаси сифатида ривожланишининг объектив қонуниятлари билан белгиланади.

Экология ҳуқуқининг умумий қисми мазмуни атроф-муҳитга таъсир қилиш билан боғлиқ инсон фаолиятини ёки корхоналарни тартибга солиш ва тартибга солишнинг асосий йўналишларини ўз ичига олса, махсус қисми мазмунига ҳуқуқий институтлар киради, уларнинг мазмуни табиатдан фойдаланишнинг табиати ва турлари, атроф-муҳитга салбий таъсир кўрсатиш хусусиятлари билан белгиланади.

Бу институтларнинг барчаси (ҳам умумий, ҳам махсус) атроф-муҳитни инсон ҳаёти учун соғлом ҳолатда сақлашга қаратилган. Биргаликда улар нафақат тегишли шароитларнинг таъминланишини, балки ҳар кимнинг соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқини амалга оширишини ҳам таъминлайди.

Бундан кўринадики, нафақат конституциявий ҳуқуқ, балки экология ҳуқуқи ресурслари ҳам инсоннинг соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқини амалга оширишга қаратилган. Принцип ва мақсадлар эса инсоннинг соғлом

атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқини таъминлашдан асосий мақсад аҳоли саломатлигини асраш эканлигини кўрсатади. Бунга эришиш учун илмий, иқтисодий, ижтимоий ва бошқа усуллардан фойдаланилади. Принциплар эса белгиланган йўналишни қўллаб-қувватлайди ва ушбу ҳуқуқ фойдаланадиган асосларни тавсифлайди.

Соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқ инсоннинг табиий ҳуқуқларидан бири бўлиб, ажралмасдир. Ҳар бир инсоннинг ушбу ажралмас ҳуқуқини тўлиқ тушуниш учун у нимани ўз ичига олганлигини аниқ тушуниш керак. Бунда анъанавий ваколатларни - ҳуқуқ элементларини ажратиб кўрсатиш мумкин³².

1. Фойдаланиш ҳуқуқи. Бу табиий муҳитдан табиий (ва ягона) яшаш жойи ҳамда инсон ҳаёти учун қулай шароитларда унинг ресурсларидан фойдаланиш имкониятидир. Атроф-муҳитнинг соғлом ва муносиблигини баҳолашнинг асосий усули – қонун ҳужжатларида мустаҳкамланган стандартларга мувофиқлигидир. Булар тозалиги, захираларнинг камайиши, ресурсларнинг интенсивлиги, турларнинг хилма-хиллиги, экологик барқарорлик ва бошқалар.

2. Талаб қилиш ҳуқуқи. Бу субъектнинг ўз манфаатларини кўзлаб мажбуриятга эга шахслардан муайян ҳаракатларни талаб қилиш, яъни ушбу ҳуқуқни амалга оширишга аралашмаслик ёки бунинг учун зарур шарт-шароитларни яратиб бериш имкониятининг ҳуқуқий асосидир.

3. Ҳаракат қилиш ҳуқуқи. Бу ҳуқуқ субъектининг ўз ҳуқуқини амалга ошириш ёки ҳимоя қилиш (у бузилган тақдирда) учун ижобий ҳаракатлар қилиш имкониятидир. Демак, ҳуқуқ берилган шахс ҳеч қандай ҳаракатларни амалга оширишга мажбур эмас, у ҳаракатларни амалга оширишни танлашда эркиндир. Унга қатъий белгиланган хулқ-атвор тури белгиланмаган, инсон маҳаллий ҳокимият органларига шикоят қилиш ёки йўқлигини, судга боришни ва ҳоказоларни танлаши мумкин. Шахснинг ҳаракатлари фақат

³² А.П.Анисимов “Инсон ва фуқаронинг соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқи” <http://lawdiss.narod.ru/oglav/0220.htm>.

бошқаларнинг манфаатлари доираси ва унинг ҳаракатларининг қонунийлиги билан чегараланади.

4. Даъво қилиш ҳуқуқи. Бу давлат ёки ҳокимият органлари орқали давлат мажбурлаш чораларини қўллаш, ўз манфаатларини судда ҳимоя қилиш имкониятидир. Бундай ҳолда, атроф-муҳитнинг бузилиши (ҳуқуқнинг бузилиши) фактини тасдиқлаш керак. Экологик ҳуқуқлар субъектга қараб таснифланади (умумий ва махсус субъектларга мансублиги). Ваколатлардан ташқари, соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқ мазмунининг ажралмас қисми кўриб чиқиладиган ҳуқуқнинг объектлари ва субъектлари ҳисобланади.

Инсоннинг соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқида қуйидаги ҳуқуқ объектлари ажратилади: инсон саломатлиги, соғлом атроф-муҳит, атроф-муҳит ҳолати тўғрисидаги маълумотлар.

Соғлом атроф-муҳит ҳақида гапирганда, инсоннинг экологик (физиологик), иқтисодий, эстетик ва бошқа эҳтиёжларини қондира оладиган шароитлар тушунилади³³. Ушбу объектнинг талабларга мувофиқлигини аниқлаш учун атроф-муҳит ҳолатини, унинг инсон саломатлиги ва ҳаётига таъсирини баҳолаш мезонлари қўлланилади.

Соғлом атроф-муҳит даражаси унинг ҳолатининг мезонларини (кўрсаткичларини) аниқлаш имконини беради. Табиий муҳит ҳолатининг кўрсаткичлари унга салбий физикавий, кимёвий ва биологик таъсирлар даражасини, ифлосланиш даражасини тавсифлайди. Бундай кўрсаткичлар табиий ресурсларнинг тугаш даражасини, биологик хилма-хилликни сақлашни ва бошқаларни акс эттиради. Улар хўжалик ва бошқа фаолият турларини амалга ошириш билан боғлиқ экологик талаблардир.

Соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқнинг яна бир объекти инсон саломатлигидир. Унинг асосий вазифаси соғлом ва қулай яшаш муҳитига, аҳолининг яшаши, меҳнати ва дам олиши учун экологик шароитга инсон ва

³³ М.М.Бринчук “Атроф-муҳит ҳуқуқи: дарслик”, 2010 й., 23 б. <https://refdb.ru/look/2113340-pall.html>.

фуқаро ҳуқуқларининг реал кафолатларини таъминлашдан иборат. Инсон ҳаёти ва саломатлиги атроф-муҳитни муҳофаза қилишнинг, барча экологик қонунларнинг асосий мақсадидир³⁴.

Кўриб чиқиладиган ҳуқуқнинг кейинги таркибий қисми ҳаққоний маълумотларга эга бўлиш ҳуқуқидир. Ахборот - бу атроф-муҳит ҳолатини билишнинг ягона йўли. Бу кўз билан илғагунга ҳамда табиатнинг ўзига ҳам, инсон соғлиғига ҳам зарар етказилгунга қадар носоғлом атроф-муҳит юзага келганда қандай чоралар кўриш кераклигини тушунишга имкон беради.

Охириги элемент, агар бу содир бўлса, зарарни қоплаш ҳуқуқидир. Бу фуқаролар ва ташкилотларга ўз соғлиғи ва мулкани тиклаш имконини беради (ташкилотларда фақат мулк). Бундан ташқари, бу тўхтатиб турувчи чорадир, чунки зарарни айнан уни келтириб чиқарган қоплайди. Бу турли қорхоналар ёки шахсларни ўз фаолиятига эътиборлироқ бўлишига мажбурлаши керак.

Муайян давлат ҳудудида яшовчи ёки вақтинча бўлган ҳар бир шахс ушбу ҳуқуқнинг субъекти ҳисобланади, чунки у “миллий хавфсизлик таъсири соҳасига” киради³⁵. Фуқаролар, чет эл фуқаролари, фуқаролиги бўлмаган шахслар ва маълум шароитларда туғилмаган болалар ҳам соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқ субъектлари сифатида тан олинади. Шунингдек, соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқ субъектларига давлат, давлат бошқаруви органлари ва мансабдор шахслар киради, чунки улар ушбу ҳуқуқни амалга оширишда бевосита иштирок этадилар.

Соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқни амалга ошириш учун объектив ва субъектив томонлар мавжуд. Объектив томони – бу экологик ҳуқуқ ва мажбуриятларни таъминлаш учун қонунчилик билан мустаҳкамланганлигидир. Субъектив томони ваколатли шахсларга боғлиқ бўлиб, уларсиз ҳуқуқни амалга ошириш мумкин эмас. Ҳуқуқни амалга

³⁴ М.М.Бринчук “Атроф-муҳит ҳуқуқи: дарслик”, 2010 й., 23 б. <https://refdb.ru/look/2113340-pall.html>.

³⁵ М.М.Бринчук “Миллий хавфсизлик нуқтаи назаридан соғлом атроф-муҳитга бўлган конституциявий ҳуқуқ”, Давлат ва ҳуқуқ, 2014 йил, 1-сон, <https://naukarus.com/konstitutsionnoe-pravo-na-blagopriyatnuyu-okruzhayuschuyu-sredu-v-svete-natsionalnoy-bezopasnosti>.

оширишнинг асосий субъектив шарти, энг аввало, соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқ эгасининг хоҳиш иродаси ҳисобланади.

Соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқ субъекти ва ушбу ҳуқуқнинг ўзига хос субъекти каби тушунчаларни ва шунга мос равишда ҳуқуқнинг пайдо бўлиши ва унинг амалга оширилиши, яъни ҳимоя қилинишини фарқлаш керак.

Қонун ҳар бир шахс учун ушбу ҳуқуқни тан олиш учун асосдир. Бироқ, соғлом атроф-муҳитга нисбатан ўзига хос субъектив ҳуқуқнинг пайдо бўлиши учун битта қонун етарли эмас. Соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқни доимий равишда амалга оширилади³⁶ деб таърифлаш мумкин бўлсада, бу ҳуқуқ субъекти томонидан ҳуқуқ нормаси ва муайян субъектнинг субъектив ҳуқуқларини боғлайдиган тегишли ҳаракатлар амалга оширилиши керак, яъни муайян юридик фактлар содир бўлиши керак.

Шундай қилиб, соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқ бошқа ҳуқуқлар билан бир хил элементлардан иборат: фойдаланиш ҳуқуқи, талаб қилиш ҳуқуқи, ҳаракат қилиш ҳуқуқи ва даъво қилиш ҳуқуқи. Ҳар қандай ҳуқуқ каби, кўриб чиқиладиган ҳуқуқнинг ҳам ўз объектлари ва субъектлари мавжуд. Соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқнинг асосий субъекти шахс бўлиб, асосий объекти эса инсон саломатлиги ҳисобланади. Соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқни ҳимоя қилиш бу ҳуқуқни амалга оширишнинг асосий шаклидир, гарчи бошқа шакллар ҳам мавжуд бўлсада.

³⁶ С.М.Габиева, Х.М.Қурбоналиева “Шахс ва фуқаронинг соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқининг моҳияти ва мазмуни масаласи тўғрисида”, Қонун ва ҳуқуқ, 2015 йил, 6-сон. <https://naukarus.com/k-voprosu-o-suschnosti-i-soderzhanii-prava-cheloveka-i-grazhdanina-na-blagopriyatnuyu-okruzhayuschuyu-sredu-v-rossiyskoy>.

II БОБ. СОҒЛОМ АТРОФ-МУҲИТГА БЎЛГАН ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ ВА УЛАРНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШ БЎЙИЧА ХАЛҚАРО ВА МИЛЛИЙ ҲУҚУҚ НОРМАЛАРИ ТАҲЛИЛИ ВА УЛАРНИ ТАЪМИНЛАШ БЎЙИЧА МАЖБУРИЯТЛАР.

2.1. Соғлом атроф-муҳитга бўлган инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро ва миллий ҳуқуқ нормаларининг қиёсий таҳлили.

Бугунги кунга келиб, атроф-муҳитни муҳофаза қилишга қаратилган кўплаб халқаро ҳужжатлар мавжуд. Ушбу боб давлатларнинг атроф-муҳитни муҳофаза қилиш мажбуриятини ўз ичига олган асосий ҳужжатларни таҳлил қилишга қаратилган.

Юқорида таъкидлаб ўтилгандек, бу соҳадаги ҳуқуқ ижодкорлиги 1972 йилда Стокгольмда ўтказилган БМТ конференциясидан бошлаб фаоллашди³⁷. Учрашув якуни бўйича БМТ Конференциясининг атроф-муҳит бўйича декларацияси қабул қилинди. Ушбу Декларациянинг 21-тамойили давлатларнинг “ўз юрисдикцияси ёки назоратидаги ҳудудда олиб борилаётган фаолият бошқа давлатлар ёки миллий юрисдикция доирасидан ташқаридаги ҳудудларнинг атроф-муҳитига зарар етказмаслигини таъминлаш” масъулиятини белгилаб беради³⁸. Ушбу тамойил халқаро одат ҳуқуқининг бир қисми бўлиб, кўплаб бошқа ҳужжатларда ҳам белгиланган, аммо уни амалда қўллаш учун етарли даражада шакллантирилмаган.

Худди шу йили БМТнинг Атроф-муҳит бўйича дастури (UNEP) ишлаб чиқилди, унинг мақсади атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида халқаро ҳамкорликни таъминлаш эди. ЮНЕПнинг асосий вазифалари ва мақсади Бош Ассамблеянинг 1972 йил 15 декабрдаги 2997 (XXVII)

³⁷ И.А.Цверинаншвили 1972 йилдаги Стокгольм конференцияси ва унинг халқаро экологик ҳамкорликни ривожлантиришдаги роли // Нижний Новгород университети ахборотномаси. 2016 йил - 1-сон. – 89 бет.

³⁸ БМТнинг Атроф-муҳит бўйича Конференцияси декларацияси // БМТ [веб-сайт] URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declarathenv.shtml.

резолуцияси билан белгиланди³⁹ ва кейинчалик 1997 йилги Найроби декларациясида қайта тикланди⁴⁰.

Шундай қилиб, Найроби декларациясига кўра, БМТнинг атроф-муҳит бўйича дастурининг экологияни ҳимоя қилиш бўйича етакчи орган сифатидаги роли глобал экологик кун тартибини белгилаш ва глобал атроф-муҳит манфаатларини ҳимоя қилишдан иборат⁴¹. Шу билан бирга, матнда қайта-қайта “ҳаракат қилиш” зарурлиги таъкидланади ва жаҳон ҳамжамиятини ривожлантиришнинг тўртта устувор йўналиши ажратилади: “энергия самарадорлиги ва қайта тикланадиган энергия ресурслари”, “бутун дунё бўйлаб экологик тоза технологиялар”, “сув ресурслари соҳасидаги глобал ҳаракатлар” ва “стандарт маълумотлар ва комплекс баҳолаш”⁴².

Бироқ, кўриб чиқиладиган қоидаларнинг моҳиятини декларатив сифатида баҳолаш мумкин, чунки жамият эришиши керак бўлган идеал мақсадларини эълон қилган ҳолда, бу қоидаларда “қулай ва соғлом атроф-муҳит” атамаси нимани англатишини ва уни таъминлаш учун қандай аниқ усуллар мавжудлиги каби универсал мезонларни очиб бермаган.

Атроф-муҳитга таъсир қилиш воситаларидан ҳарбий ёки бошқа душманлик мақсадларда фойдаланишни тақиқлаш тўғрисида 1976 йилда тузилган Женева конвенцияси иштирокчи-давлатларга “ҳар қандай бошқа иштирокчи-давлатни атроф-муҳитни вайрон қилиш ёки зарар етказишга қаратилган кенг миқёсли, узоқ муддатли ёки жиддий оқибатларга олиб келувчи воситалардан ҳарбий ёки бошқа душманлик мақсадларда фойдаланишга мурожаат қилмаслик” (1-модда) мажбуриятини юклайди⁴³. Олдинги ҳужжатлардан фарқли ўлароқ, Конвенциянинг 2-моддаси “табиий

³⁹ Бош Ассамблеянинг 1972 йил 15 декабрдаги “Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида халқаро ҳамкорлик бўйича ташкилий-молиявий чора-тадбирлар” қарори. A/RES/2997 (XXVII).// БМТ [веб-сайт]. - URL: <https://undocs.org/ru/A/S-19/5>.

⁴⁰ БМТнинг Атроф-муҳит бўйича дастурининг роли ва мандати тўғрисидаги Найроби декларацияси, 1997 йил 7 февраль. // БМТ [веб-сайт] A/C-19/5. URL: <https://undocs.org/ru/A/S-19/5>.

⁴¹ Шу жойда.

⁴² Шу жойда, 33-36 бандлар.

⁴³ 1976 йил 10 декабрдаги Атроф-муҳитга таъсир қилиш воситаларидан ҳарбий ёки бошқа душманлик мақсадларда фойдаланишни тақиқлаш тўғрисидаги конвенция // БМТ [веб-сайт]. - URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/hostenv.shtml.

атроф-муҳитга таъсир қилиш воситалари” атамасини очиб беради, аммо Девид Р. Бойднинг фикрига кўра, ушбу қонидани амалда қўллаш учун ҳам “кенг миқёсли, узок муддатли ёки жиддий оқибатлар” тушунчаларини таърифлаб беришни талаб қилади.

1982 йилдаги Бутунжаҳон табиат хартияси “Инсон ўз ҳаракатлари ёки ушбу ҳаракатлар оқибатида табиатни ўзгартириши ва унинг ресурсларини бутунлай тугатиши мумкинлиги, шунинг учун табиат ва табиий ресурсларнинг мувозанати ва сифатини сақлаш зарурлигини тўлиқ англаши керак”лигини таъкидлаб, атмосфера, куруклик ва денгиз ресурсларининг кейинги фаолияти ва унумдорлигини сақлашни таъминлашга қаратилган табиатни муҳофаза қилиш тамойиллари мажмуини белгилаб берди⁴⁴.

Шуниси эътиборга лойиқки, баҳоловчи тушунчалар (масалан, “зарарли таъсир”, “тиклаб бўлмайдиган зарар”, “ортиб бораётган хавф” ва б.) билан биргаликда, белгиланган тамойилларнинг мазмуни очиб берилган. Шундай қилиб, хартияда: “Ердаги ҳаётнинг генетик асоси хавф остида қолмаслиги керак; ёввойи ёки хонакилаштирилган ҳаётнинг ҳар қандай шаклдаги популяцияси ҳеч бўлмаганда унинг омон қолишини таъминлаш учун етарли даражада сақланиши керак; бунинг учун зарур бўлган яшаш муҳитини сақлаш керак”⁴⁵. Бошқача қилиб айтганда, ҳаётнинг ҳар қандай шакли ҳеч бўлмаганда у ёки бу яшаш муҳитида мавжуд бўлиши мумкин бўлса, хавфсиз деб ҳисобланади.

1983 йилда БМТ Бош Ассамблеяси томонидан тузилган Атроф-муҳит ва ривожланиш бўйича халқаро комиссиянинг 1987 йилги “Бизнинг умумий келажагимиз” номли ҳисоботида биринчи мартаба барқарор ривожланиш концепциясини таклиф қилди, унга кўра ҳозирги авлод келажак авлодларни ўз эҳтиёжларини қондириш учун худди шундай тарзда фойдаланиш

⁴⁴ Бош Ассамблеянинг 1982 йил 28 октябрдаги “Бутунжаҳон табиат хартияси” қарори. А/РЕС/37/7 // БМТ [веб-сайт] URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/37/7>.

⁴⁵ Шу жойда, 2-банд.

имкониятидан маҳрум қилмаслик учун табиий ресурслардан чекланган ҳолда фойдаланиши керак⁴⁶.

1985 йилдаги Озон қатламини ҳимоя қилиш тўғрисидаги Вена конвенцияси ҳамда ушбу конвенция асосида 1987 йилда қабул қилинган Озон қатламини емирувчи моддалар бўйича Монреал протоколи тадқиқот ва кузатишлар (биринчи навбатда, илмий характерга эга бўлган) орқали “одам саломатлиги ва атроф-муҳитни озон қатламининг ҳолатини ўзгартирувчи ёки ўзгартириши мумкин бўлган инсон фаолияти натижасида юзага келадиган салбий таъсирлардан ҳимоя қилиш”га қаратилган (2-модда)⁴⁷.

Монреал протоколи иштирокчи-давлатларни озон қатламининг ҳолатига таъсир қилувчи айрим моддаларни ишлаб чиқариш ва фойдаланишининг ҳисобланган даражасини назорат қилишга мажбур қилади (2-модда)⁴⁸. Шу билан бирга, протоколда жуда аниқ тоифалар қўлланилади, хусусан, даврий ва қайта кўриб чиқиши керак бўлган озонни емириш хусусиятига эга бўлган назорат қилинадиган моддалар қайд қилинган⁴⁹.

1991 йилда Эспо шаҳрида (Финляндия) Трансчегаравий контекстда атроф-муҳитга таъсирни баҳолаш тўғрисидаги конвенция имзоланди, унга кўра ваколатли орган рухсатини талаб қиладиган фаолиятни амалга оширишни режалаштираётган томон бундай фаолиятнинг у ёки бу томоннинг юрисдикциясида бўлган атроф-муҳитга “шу жумладан, инсон саломатлиги ва хавфсизлигига, ўсимлик, ҳайвонот дунёси, тупроқ, ҳаво, сув, иқлим, ландшафт, тарихий обидалар ва бошқа моддий объектларга таъсирини ёки бу омиллар ўртасидаги муносабатни баҳолашга мажбурдир;

⁴⁶ Атроф-муҳит ва ривожланиш бўйича Бутунжаҳон комиссиясининг “Бизнинг умумий келажгимиз” маърузаси: Бош Ассамблеянинг 1987 йил 4 августдаги қарорига илова. A/42/427 // БМТ [веб-сайт]. - URL: <https://undocs.org/ru/A/42/427>.

⁴⁷ 1985 йил 22 мартдаги Озон қатламини ҳимоя қилиш тўғрисидаги Вена конвенцияси // БМТ [веб-сайт]. - URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/ozone.shtml.

⁴⁸ 1987 йил 16 сентябрдаги Озон қатламини емирувчи моддалар бўйича Монреал протоколи // БМТ [веб-сайт]. - URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/montreal_prot.shtml

⁴⁹ Шу жойда, А-илова.

ушбу омилларнинг ўзгариши натижасида маданий мерос ёки ижтимоий-иқтисодий шароитларга таъсирини ҳам ўз ичига олади;” (1-модда)⁵⁰.

Кўриб чиқиладиган Конвенцияда матн асосан ўзига хос бўлиб, масалан, атроф-муҳитга жиддий трансчегаравий салбий таъсир кўрсатиши мумкин бўлган фаолият турларини (I илова), атроф-муҳитга таъсирни баҳолаш бўйича ҳужжатларнинг батафсил мазмунини (II илова), I иловага киритилмаган фаолият турларининг экологик аҳамиятини аниқлашга ёрдам берадиган умумий мезонларни (III-илова) белгилайди⁵¹.

1992 йилдаги Биологик хилма-хиллик тўғрисидаги конвенцияга кўра, давлатлар “ўзининг ёки назорати остидаги юрисдикцияси доирасидаги фаолият бошқа давлатлар ёки миллий юрисдикциядан ташқаридаги ҳудудларнинг атроф-муҳитига зарар етказмаслигини таъминлаш учун жавобгардир” (3-модда)⁵².

1992 йилда Рио-де-Жанейрода бўлиб ўтган БМТ конференциясида қабул қилинган Атроф-муҳит ва ривожланиш тўғрисидаги декларацияда экологик ҳуқуқнинг асосий тамойиллари мустаҳкамлаб қўйилган бўлиб, улар орасида одамларга ғамхўрлик қилиш ва табиат билан уйғунликда соғлом турмуш тарзини таъминлаш асосий ўрин тутди⁵³.

Декларация, шунингдек, БМТ Устави қоидалари ва халқаро ҳуқуқ тамойилларига таянган ҳолда, давлатларнинг атроф-муҳитни муҳофаза қилишни таъминлаш мажбуриятига эътибор қаратади⁵⁴. Шу билан бирга, Декларацияда тамойилларнинг мазмуни очиқ берилмаган.

Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасидаги яна бир муҳим халқаро ҳужжат 1992 йилда БМТ конференциясида ишлаб чиқилган “XXI аср кун

⁵⁰ 1991 йил 25 февралдаги Трансчегаравий контекстда атроф-муҳитга таъсирни баҳолаш тўғрисидаги конвенция. // БМТ [веб-сайт] - URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/env_assessment.shtml.

⁵¹ Шу жойда.

⁵² 1992 йилдаги Биологик хилма-хиллик тўғрисидаги конвенция. // БМТ [веб-сайт] - URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/biodiv.shtml

⁵³ Атроф-муҳит ва ривожланиш бўйича Рио-де-Жанейро декларацияси (БМТнинг Атроф-муҳит ва ривожланиш бўйича конференцияси томонидан 1992 йил 3-14 июнда қабул қилинган). // БМТ [веб-сайт] URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/riodecl.shtml

⁵⁴ Шу жойда.

тартиби” дастури бўлиб, унинг асосий мақсадларидан бири “Тараққиёт ресурсларини сақлаш ва улардан оқилона фойдаланиш”, шунингдек инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мақсадида ривожланишнинг экологик, иқтисодий ва ижтимоий омилларини ўзаро уйғунлаштириш деб белгиланган⁵⁵.

Кейинги йилларда Рио-де-Жанейрода БМТ конференциялари бир неча бор ўтказилди. Жумладан, 2012 йилда бўлиб ўтган “Рио+20” саммити натижалари бўйича БМТнинг Барқарор ривожланиш бўйича конференциясида “Биз истаган келажак” ҳужжати қабул қилинди, унда экологик, ижтимоий ва иқтисодий ривожланиш учун халқаро ҳамкорлик зарурлиги ва ҳар бир давлатнинг масъулияти яна бир бор таъкидланди⁵⁶. 2015 йилда Нью-Йоркда бўлиб ўтган саммит якунида Бош Ассамблея резолюцияси қабул қилинди, унда 2030 йилгача сайёрани барқарор ривожланиш нуқтаи назаридан ўзгартириш бўйича ҳаракатлар режаси белгиланди⁵⁷.

Шунингдек, 1998 йилда Орхусда (Дания) қабул қилинган Атроф-муҳит масалалари бўйича ахборотдан фойдаланиш, қарорлар қабул қилишда жамоатчилик иштироки ва одил судловдан фойдаланиш тўғрисидаги конвенцияга ҳам эътибор қаратиш лозим⁵⁸. Ушбу ҳужжатнинг аҳамиятига ортиқча эътибор қаратмаслик зарур, сабаби аҳолини атроф-муҳит тўғрисида ҳаққоний маълумотлар билан таъминлаш инсоннинг асосий ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг зарурий элементиدير.

⁵⁵ “XXI аср кун тартиби” (БМТнинг Атроф-муҳит ва ривожланиш бўйича конференцияси томонидан қабул қилинган, Рио-де-Жанейро, 1992 йил 3-14 июн). // БМТ [веб-сайт] URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/agenda21.shtml.

⁵⁶ 2012 йил 19 июндаги “Рио+20” Барқарор ривожланиш бўйича БМТ конференциясининг “Биз истаган келажак” якуний ҳужжати. A/CONF.216/L.1* // United Nations PaperSmart [веб-сайт]. - URL: <https://rio20.un.org/papersmart>.

⁵⁷ Бош Ассамблеянинг 2015 йил 1 сентябрдаги “Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Саммитининг 2015 йилдан кейинги ривожланиш кун тартибини қабул қилиш бўйича якуний ҳужжати лойиҳаси” резолюцияси. A/RES/69/315 // БМТ [веб-сайт]. - URL: https://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/69/L.85&Lang=R

⁵⁸ 1998 йил 25 июндаги Атроф-муҳит масалалари бўйича ахборотдан фойдаланиш, қарорлар қабул қилишда жамоатчилик иштироки ва одил судловдан фойдаланиш тўғрисидаги конвенция (Орхус конвенцияси) // БМТ [веб-сайт]. - URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/orhus.shtml.

Бундан ташқари, 1992 йилда қабул қилинган БМТнинг Иқлим ўзгариши тўғрисидаги Ҳадли конвенцияси, 1997 йилдаги БМТнинг Иқлим ўзгаришлари тўғрисидаги Ҳадли конвенциясига доир Киото Баённомаси ва 2015 йилги Париж битими ҳам эътиборга молик.

Ушбу ҳужжатларнинг барчаси иқлим ўзгаришининг салбий оқибатларига, хусусан атмосферада иссиқхона газларининг кўпайиши билан боғлиқ муаммоларга қарши курашишга қаратилган. БМТнинг Ҳадли конвенцияси “умумий, аммо табақалаштирилган масъулият” тамойилини мустаҳкамлади, яъни умумий мақсадга эга бўлган давлатлар, биринчи навбатда, миллий даражадаги иқлим ўзгариши оқибатларини юмшатиш бўйича тегишли сиёсат олиб боришлари ва чоралар кўришлари керак (3-модда)⁵⁹.

Киото Баённомасига биноан давлатлар атмосферага иссиқхона газлари ажратмаларини 2012 йилгача камайтириш мажбуриятини олдилар⁶⁰. Баённома давлатларни ривожланаётган ва ривожланган давлатларга ажратиб, охиригиларга ажратмаларни чеклаш ёки камайтириш бўйича қатъий миқдорий мажбуриятларни юклади.

Париж битими ҳам Конвенцияни амалга оширишни кучайтириш мақсадида тузилган. Ушбу Битим давлатларнинг ўз иссиқхона газлари ажратмалари даражасини назорат қилиш ва глобал ўртача ҳароратнинг 1,5 °С дан ортиқ ошишига ҳисса қўшмаслик мажбуриятини белгилайди (2-модда ва 4-модданинг 17-банди)⁶¹. Киото Баённомаси каби Париж битими ҳам ривожланган мамлакатларнинг умумий мақсадга эришишда катта масъулиятини таъкидлайди, аммо Киото Баённомасидан фарқли ўлароқ, у иссиқхона газлари ажратмаларини белгилашни ўз ихтиёрига

⁵⁹ БМТнинг Иқлим ўзгариши тўғрисидаги 1992 йил 9 майдаги Ҳадли конвенцияси. // БМТ [веб-сайт]. - URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/climate_framework_conv.shtml.

⁶⁰ БМТнинг Иқлим ўзгаришлари тўғрисидаги Ҳадли конвенциясига доир 1997 йил 11 декабрдаги Киото Баённомаси. // БМТ [веб-сайт]. - URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/climate_framework_conv.shtml.

⁶¹ 2015 йил 12 декабрдаги Париж битими. // United Nations Framework Convention on Climate Change [веб-сайт]. - URL: <https://unfccc.int/process-and-meetings/the-paris-agreement/the-paris-agreement>.

колдириб, мамлакатлар эришиши керак бўлган аниқ кўрсаткичларни белгиламайди⁶².

2016 йилда Рио-де-Жанейрода Табиат ва табиий ресурсларни муҳофаза қилиш халқаро иттифоқининг Атроф-муҳитга оид ҳуқуқ-тартибот тўғрисидаги Бутунжаҳон декларацияси қабул қилинган бўлиб, у Ерда “антропоген стресс” мавжудлигини таъкидлайди, табиат ҳолати ва одамларнинг ҳаёти сифати ўртасидаги боғлиқликни тан олади ҳамда келажак авлодлар учун ресурсларни сақлаб қолиш учун атроф-муҳит ҳуқуқи соҳасида фаол ҳамкорликка чақиради.

Декларация нафақат “ҳар бир инсон, ҳам ҳозир яшаб турган, ҳам келажак авлод хавфсиз, тоза, соғлом ва барқарор атроф-муҳитга эга бўлиш ҳуқуқига эга”лигини таъкидлайди, балки ҳар бир давлат, жамоат ва хусусий ташкилот, шунингдек фуқароларни “табиатнинг қулай ҳолатини, жамият учун аҳамиятлилигидан қатъи назар, ҳимоя қилиш ва сақлаш, ундан фойдаланиш ва эксплуатация қилишни чеклаш” мажбуриятини белгилайди⁶³. Шу билан бирга, Декларациядаги тамойилларнинг моҳияти очиб берилмаган.

Иқлим ўзгариши шароитида атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасидаги юқорида келтирилган халқаро ҳужжатларнинг таҳлили кўйидаги оралиқ хулосалар чиқаришга имкон беради:

– қайд қилинган ҳужжатларда давлатларнинг мажбурияти декларатив характерга эга бўлиб, бу унинг амалда бажарилишига тўсқинлик қилади (ушбу мажбуриятнинг аниқроқ шакллантирилиши муайян мамлакат аҳолисининг ҳуқуқларини самарали ҳимоя қилади);

– кўриб чиқиладиган ҳужжатларнинг аксарияти “юмшоқ ҳуқуқ” (“soft law”) тоифасига киради, яъни маслаҳат характерига эга ва бажарилиши

⁶² 2015 йил 12 декабрдаги Париж битими. // United Nations Framework Convention on Climate Change [веб-сайт]. - URL: <https://unfccc.int/process-and-meetings/the-paris-agreement/the-paris-agreement>.

⁶³ Табиат ва табиий ресурсларни муҳофаза қилиш халқаро иттифоқининг Атроф-муҳитга оид ҳуқуқ-тартибот тўғрисидаги Бутунжаҳон декларацияси (Рио-де-Жанейрода 2016 йил 26-29 апрелда бўлиб ўтган Атроф-муҳит ҳуқуқи бўйича Жаҳон Конгресси томонидан қабул қилинган). // International Union for Conservation of Nature [веб-сайт]. - URL: <https://www.iucn.org/commissions/world-commission-environmental-law/wcel-resources/environmental-rule-law>.

ихтиёрийдир. Бирок, Девид Р. Бойднинг фикрича, бу факт давлатларнинг мажбуриятларини аниқроқ мазмунда ифодалаш учун ҳамда инсон ҳуқуқларини таъминлаш ва ҳимоя қилишда уларнинг қоидаларига ҳавола қилиш имкониятига таъсир қилмайди. Сабаби, “юмшоқ ҳуқуқ” меъёрлари мослашувчан восита бўлиб, жорий илмий маълумотларни, шунингдек замонавий жамиятнинг ривожланиш йўналишларини акс эттиради ва кейинчалик “қаттиқ” хусусиятга эга бўлиши мумкин. Кейинги параграфда ушбу позицияни тасдиқловчи суд амалиёти муҳокама қилинади.

Девид Р. Бойд атроф-муҳитни ҳимоя қилишга қаратилган халқаро шартномалар асосида тузилган 2019 йилги ҳисоботида соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқнинг мазмунини очиб берди ва унинг асосий элементларини кўрсатди: “хавфсиз иқлим, тоза ҳаво, тоза сув ва зарур санитария шароитлари, соғлом ва барқарор озиқ-овқат, яшаш, ишлаш, уқиш ва ўйнаш учун токсик бўлмаган муҳит, шунингдек соғлом биологик хилма-хиллик ва экотизимлар”⁶⁴.

Девид Р. Бойд қулай ва соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқнинг моҳиятини очиб бериб, ушбу ҳуқуқнинг ҳам конституциявий, ҳам экологик бўлган ҳуқуқ табиатининг икки томонлама хусусиятини инобатга олади.

Ўзбекистон қонунчилигини кўриб чиқадиган бўлсак, фуқароларнинг соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқларини таъминлаш масаласи “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Қонунда мустаҳкамланган бўлиб, “Табиатни муҳофаза қилиш мақсадларига эришиш учун давлат ҳокимияти маҳаллий идоралари, вазирликлар ва идоралар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, фермерлик ва кооператив хўжаликлар, шунингдек айрим шахслар хўжалик, бошқарув ҳамда бошқа фаолиятни амалга ошириш жараёнида инсоннинг яшаш муҳити бўлмиш биосфера ва экология тизимлари барқарорлигини сақлаб қолиш, одамларнинг экологик жиҳатдан хавфсизлиги, инсон ва унинг келгуси авлодлари генетик фонди ҳақида

⁶⁴ Boyd, D. (2019). Safe Climate: A Report of the Special Rapporteur on Human Rights and the Environment. A/74/161. // UN Special Rapporteur to Human Rights and the Environment [веб-сайт]. - URL: <http://srenvironment.org/report/a-safe-climate-human-rights-and-climate-change>.

ғамхўрлик қилиш; фуқароларнинг ҳаёт учун қулай табиий муҳитга эга бўлиш ҳуқуқини таъминлаш қоидаларига амал қилишлари керак”лиги белгиланган (4-модда)⁶⁵.

Махсус маърузачининг 2019 йилдаги “Хавфсиз, тоза, соғлом ва барқарор атроф-муҳитдан фойдаланиш билан боғлиқ инсон ҳуқуқларини таъминлаш бўйича мажбуриятлар масаласи” маърузасида айрим минтақавий халқаро ҳужжатлар соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқни тан олиши қайд этилган⁶⁶.

Буларга, масалан 1988 йилдаги Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқларга оид инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги Америка конвенциясининг Сан-Сальвадор протоколи⁶⁷, етарли турмуш даражасига эга бўлиш ҳуқуқи таркибида соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқ масаласи ёритилган 2004 йилдаги инсон ҳуқуқлари бўйича Араб Хартияси (38-модда)⁶⁸, 2012 йилги Жануби-Шарқий Осиё давлатлари ассоциацияси (АСЕАН) нинг Инсон ҳуқуқлари декларацияси (28-банднинг “Г” кичик банди)⁶⁹ ва бошқалар. Ҳисоботга кўра, “Атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқ бевосита назарда тутилган юридик кучга эга халқаро шартномаларнинг иштирокчилари жами 124 та давлатдир”⁷⁰.

Миллий қонунчилик нормалари таҳлиliga кўра, 100 дан ортиқ давлатлар ўз конституцияларига қулай ва соғлом атроф-муҳит ҳуқуқини киритганлиги аниқланган⁷¹.

⁶⁵ Ўзбекистон Республикасининг “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Қонуни, 09.12.1992 йил, 754-ХП-сон. [веб-сайт] // <https://lex.uz/docs/107115>

⁶⁶ Boyd, D. (2019). Issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment. A/HRC/40/55. - URL: <https://undocs.org/en/a/hrc/40/55>.

⁶⁷ Additional protocol to the American Convention on Human Rights in the area of economic, social and cultural rights «Protocol of San Salvador» // The Organization of American States [веб-сайт]. - URL: <http://www.oas.org/juridico/english/treaties/a-52.html>.

⁶⁸ Arab Charter on Human Rights 2004 // University of Minnesota Human Rights Library [вебсайт]. - URL: <http://hrlibrary.umn.edu/instreet/loas2005.html?msource=UNWDEC19001&tr=y&auid=3337655>.

⁶⁹ 2012 йилдаги Жануби-Шарқий Осиё давлатлари ассоциациясининг Инсон ҳуқуқлари декларацияси. // РФ юридик портали. Пашков кутубхонаси. // [веб-сайт]. - URL: <https://constitutions.ru/?p=8333>.

⁷⁰ Boyd, D. (2019). Issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment. A/HRC/40/55. // БМТ [веб-сайт]. - URL: <https://undocs.org/en/a/hrc/40/55>.

⁷¹ Шу жойда.

Шуни қайд этиш лозимки, Ўзбекистон Республикасининг миллий конунчилигида, фуқароларнинг соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқларини таъминлашга оид нормалар қайд қилинган бўлсада, “атроф-муҳит”, “қулай атроф-муҳит”, “соғлом атроф-муҳит”, “соғлом ва қулай атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқ” тушунчалари ҳамда ушбу ҳуқуқни таъминлаш борасидаги кафолатлар ёритилмаган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида фуқароларнинг белгиланган 6 та бурчлардан бири бу - “атроф-табiiй муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлиш”дир (50-модда)⁷². Бироқ, соғлом ва қулай атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқ ҳамда уни таъминлашдаги кафотлар масаласи, юқорида айтиб ўтилганидек, очиқлигича қолмоқда.

Масалан, Россия Федерацияси Конституциясининг 42-моддасига биноан, “ҳар ким қулай атроф-муҳит, унинг ҳолати тўғрисида ишончли маълумот олиш ва экологик ҳуқуқбузарлик туфайли соғлиғи ёки мулкига етказилган зарарни қоплаш ҳуқуқига эга”⁷³. Россия Федерациясининг “Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятини ташкил этиш ва фаолиятининг айрим масалаларини тартибга солишни такомиллаштириш тўғрисида” 2020 йил 14 мартдаги №1-ФКЗ қонуни билан Конституциясига киритилган ўзгартиришларга мувофиқ Россия Федерацияси Ҳукумати “аҳоли ҳаёти учун қулай шарт-шароитлар яратиш, хўжалик ва бошқа фаолиятнинг атроф-муҳитга салбий таъсирини камайтириш, мамлакатнинг ноёб табiiй ва биологик хилма-хиллигини сақлаш, жамиятда ҳайвонларга нисбатан масъулиятли муносабатни шакллантиришга қаратилган чоратadbирларни амалга оширади” (1-модда 35-банд “з” кичик банди)⁷⁴.

Ушбу қоида бир қатор халқаро ҳуқуқий ҳужжатларда, шунингдек Россия Федерацияси Конституциясининг муқаддимасида ўз аксини топган

⁷² Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. <https://lex.uz/docs/20596>.

⁷³ Россия Федерацияси Конституцияси (1993 йил 12 декабр) // <https://constitutionrf.ru/rzd-1/gl-2/st-42-krf>.

⁷⁴ Россия Федерациясининг “Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятини ташкил этиш ва фаолиятининг айрим масалаларини тартибга солишни такомиллаштириш тўғрисида” 2020 йил 14 мартдаги №1-ФКЗ қонуни // https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_346019/3d0cac60971a511280cbba229d9b6329c07731f7.

авлодлар масъулияти концепцияси билан боғлиқ бўлиб, ҳозирги авлод келажак авлодлар учун қулай шароитларни таъминлашга даъват этилади.

Жумладан, ЮНЕСКОнинг “Ҳозирги авлодларнинг келажак авлодлар олдидаги масъулияти тўғрисида” 1997 йилдаги декларациясида шундай дейилган: “Келажак авлодлар Ер экотизимларининг бойликларидан баҳраманд бўлишларини таъминлаш учун ҳозирги авлодлар барқарор ривожланишга интилиши ва яшаш шароитларини, айниқса атроф-муҳит сифати ва яхлитлигини ҳимоя қилиши керак” (5-модда)⁷⁵. Хусусан, ҳозирги авлодлар томонидан “келажак авлодлар саломатлиги ёки уларнинг мавжудлигига хавф туғдирувчи” атроф-муҳит ифлосланишининг олдини олиш, “инсон ҳаёти ва ривожланиши учун зарур бўлган” табиий ресурслар сақлаб қолинишини таъминлаш ҳамда йирик лойиҳаларни амалга оширишда барча содир бўлиши мумкин бўлган оқибатларни ҳисобга олиш зарурлигига урғу берилади⁷⁶.

Бошқа мамлакатларнинг миллий қонунчилиги таҳлиliga қайтадиган бўлсак, Коста-Рика Конституциясининг 50-моддасида соғлом ва экологик жиҳатдан мувозанатли атроф-муҳитга эга бўлиш ҳуқуқи, фуқароларнинг суд орқали ҳимояланиш ва етказилган зарарни қоплаш ҳуқуқи назарда тутилиб, давлатнинг ушбу ҳуқуқни ҳимоя қилишни таъминлаш мажбурияти белгиланган⁷⁷.

Фиджи Конституциясида шундай дейилган: “Ҳар бир инсон тоза ва соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуққа эга бўлиб, у қонунчилик ва бошқа чора-тадбирлар орқали ҳозирги ва келажак авлодлар манфаати учун атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ҳуқуқини ўз ичига олади” (40-модда 1-банд)⁷⁸.

⁷⁵ Ҳозирги авлодларнинг келажак авлодлар олдидаги масъулияти тўғрисидаги декларация (БМТнинг Таълим, фан ва маданият масалалари бўйича Бош конференцияси (ЮНЕСКО) томонидан 1997 йил 12 ноябрда қабул қилинган) // United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization [сайт]. - URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000110220_rus.page=97.

⁷⁶ Шу жойда.

⁷⁷ Costa Rica's Constitution of 1949 with Amendments through 2015 // Constitute - URL: https://constituteproject.org/constitution/Costa_Rica_2015?lang=en.

⁷⁸ Fiji's Constitution of 2013// URL: https://constituteproject.org/constitution/Fiji_2013?lang=en.

Швейцария конституциясида атроф-муҳитни муҳофаза қилишга бағишланган алоҳида бўлим мавжуд. Хусусан, Конституциянинг 74-моддасида фуқароларнинг зарарли таъсирлардан холи атроф-муҳитга эга бўлиш ҳуқуқи ва бу ҳуқуқни таъминлаш давлатнинг мажбурияти эканлиги мустаҳкамлаб қўйилган⁷⁹.

Нидерландия ўз Конституциясида атроф-муҳитни сақлаш ва яхшилашга ғамхўрлик қилиш мажбуриятини белгилайди (21-модда)⁸⁰. Мазкур конституциявий қонданинг амалда татбиқ этилишига кейинроқ тўхталиб ўтилади.

Испания Конституциясининг 45-моддасида шундай дейилган: “1. Ҳар бир инсон шахсий ривожланиши учун атроф-муҳитдан фойдаланиш ҳуқуқига эга ва у бу муҳитни ҳимоя қилишга мажбурдир. 2. Давлат органлари зарур жамоавий бирдамликка таянган ҳолда ҳаёт сифатини муҳофаза қилиш ва яхшилаш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва тиклаш мақсадида барча табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш устидан назорат олиб борадилар”⁸¹.

Португалия ўзининг асосий вазифаларидан бири сифатида табиат ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурсларни сақлашни белгилайди (9-модданинг “е” банди), шунингдек соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқни ҳамда фуқаролар ва давлатнинг барқарор ривожланиш шароитида ушбу атроф-муҳитни муҳофаза қилиш мажбуриятини белгилайди (66-модда)⁸².

Туркия Конституциясининг 56-моддасида ҳар кимнинг “соғлом мувозанатли атроф-муҳитда яшаш” ҳуқуқи, шунингдек давлат ва

⁷⁹ Switzerland's Constitution of 1999 with Amendments through 2014 // Constitute. – URL: https://constituteproject.org/constitution/Switzerland_2014?lang=en.

⁸⁰ Нидерландия Қироллигининг 1983 йил 17 февралдаги Конституцияси // Дунё давлатларининг (мамлакатларининг) конституциялари // URL: <http://worldconstitutions.ru/?p=143>.

⁸¹ Испания Қироллиги Конституцияси, 27.12.1978 й. // Дунё давлатларининг (мамлакатларининг) конституциялари // URL: <http://worldconstitutions.ru/?p=149>.

⁸² Португалия Республикаси Конституцияси, 02.04.1976 й. // Дунё давлатларининг (мамлакатларининг) конституциялари // URL: <https://worldconstitutions.ru/?p=141>.

фуқароларининг табиий муҳит мусаффолигини яхшилаш ва унинг ифлосланишининг олдини олиш мажбурияти кўрсатилган⁸³.

Бразилия Конституцияси давлатнинг атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва ифлосланишига қарши курашиш мажбуриятини белгилайди (23-модда)⁸⁴.

Ушбу ҳуқуқни ўз Конституцияларида аниқ белгиламаган 12 та давлатда (Бангладеш, Эстония, Гватемала, Ҳиндистон, Исроил, Италия, Малайзия, Нигерия, Покистон, Шри-Ланка, Танзания ва Уругвай) олий ва конституциявий судлар соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқни яшаш ҳуқуқининг бир қисми сифатида кўриб чиқилиши лозимлиги ва шунинг учун юридик кучга эгаллиги ва конституциявий ҳимоядалиги тўғрисида қарор қабул қилганлар⁸⁵.

Таъкидлаб ўтиш зарурки, миллий қонунчилигимизда соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқнинг тан олинishi ва унинг ҳимоя қилинишининг кафолатланиши мустаҳкамкамланмаган. Тадқиқотни давомида миллий қонунчиликдаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар таҳлил қилинганда, “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Қонун номидан сўнг ва қоидалар бошланишидан аввал қуйидагилар қайд қилинган: “Ушбу Қонун табиий муҳит шароитларини сақлашнинг, табиий ресурслардан оқилона фойдаланишнинг ҳуқуқий, иқтисодий ва ташкилий асосларини белгилаб беради. Қонуннинг мақсади инсон ва табиат ўртасидаги муносабатлар уйғун мувозанатда ривожланишини, экология тизимлари, табиат комплекслари ва айрим объектлар муҳофаза қилинишини таъминлашдан, фуқароларнинг қулай атроф муҳитга эга бўлиш ҳуқуқини кафолатлашдан иборатдир”⁸⁶. Демак, Конституцияда фуқароларнинг соғлом атроф-муҳитга эга бўлиш ҳуқуқи айнан белгиланмаган бўлсада, ушбу ҳуқуқни

⁸³ Туркия Республикаси Конституцияси, 07.11.1982 й. // Дунё давлатларининг (мамлакатларининг) конституциялари // URL: <https://worldconstitutions.ru/?p=84>.

⁸⁴ Бразилия Конституцияси, 05.10.1988 й. // Дунё давлатларининг (мамлакатларининг) конституциялари // URL: <https://worldconstitutions.ru/?p=563>.

⁸⁵ Boyd, D. The implicit constitutional right to a healthy environment // Review of European Community and International Environmental Law. – 2011. - Vol. 20. - № 2. - PP. 171–179.

⁸⁶ Ўзбекистон Республикасининг “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Қонуни, 09.12.1992 йил, 754-ХII-сон. [веб-сайт] // <https://lex.uz/docs/107115>

кафолатлашга қаратилган қонун ҳужжатлари мавжудлигидан далолатдир.

Ушбу фикр, БМТнинг махсус маърузачиси 100 дан ортиқ давлатлар соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқни ўзларининг миллий экологик қонунчилигига киритганлигини таъкидлашлиги⁸⁷ билан ҳам тасдиқланади.

Инсоннинг қулай ва соғлоим атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқи муҳимлиги кенг эътироф этилишига қарамай, бу ҳуқуқ халқаро миқёсда фақат 2021 йил октябрь бошида Женевада бўлиб ўтган БМТ Инсон ҳуқуқлари кенгашининг 48-сессиясида “хавфсиз, тоза, соғлом ва барқарор атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқни инсоннинг барча ҳуқуқларидан тўлиқ фойдаланиш учун зарур бўлган инсон ҳуқуқи сифатида” тан олинди⁸⁸.

Шунга қарамасдан, инсоннинг соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқи 1948 йилдаги Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси, 1950 йилдаги Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги конвенция ва бошқаларда ўз аксин топмаган. Девид Р. Бойднинг фикрича, бу факт замонавий халқаро ҳуқуқнинг муҳим камчилиги ҳисобланади, чунки бу билан атроф-муҳит ҳолатининг аҳамияти йўқолади. Табиат жамият томонидан инсон ҳаётини таъминлаш учун мўлжалланган битмас-туганмас ресурслар манбаи сифатида қабул қилинади, шунинг учун у фақат инсоннинг ҳаёт, соғлиқ, шахсий ҳаёт ва бошқа ҳуқуқлари доирасида кўриб чиқилади.

БМТнинг Инсон ҳуқуқлари кенгаши томонидан одамларнинг соғлом атроф-муҳитга бўлган ажралмас ҳуқуқи деб тан олинishi жаҳон ҳамжамиятининг эътиборини экологик муаммоларга қаратади ва нафақат одамларнинг, балки бошқа тирик мавжудотларнинг, экотизимларнинг ҳам мавжудлиги ва ривожланишини таъминловчи табиатни мустақил ҳуқуқ субъекти сифатида эътироф этишга хизмат қилади.

⁸⁷ Boyd, D. (2019). Issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment. A/HRC/40/55. // БМТ [веб-сайт]. - URL: <https://undocs.org/en/a/hrc/40/55>.

⁸⁸ БМТ Бош Ассамблеяси Инсон ҳуқуқлари кенгашининг 2021 йил 13 сентябр - 8 октябрда бўлиб ўтган 48-сессия, Кун тартибининг 3-банди // БМТ [веб-сайт]. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/LTD/G21/270/17/PDF/G2127017.pdf?OpenElement>.

Масалан, 2010 йилда Боливия БМТга Ернинг тирик организм сифатида ҳуқуқларини тан олишни ва ифлосланишдан холи шароитларда баркамол ҳаётга бўлган ҳуқуқини, шунингдек ўз биопотенциалини тиклаш ҳуқуқини ҳимоя қилишни таклиф қилди⁸⁹. Ҳозиргача бу таклиф амалга оширилмаган, бироқ Девид Р. Бойднинг фикрича ҳуқуқнинг ушбу энг янги соҳаси салоҳиятга эга. Яъни, соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқнинг халқаро миқёсда эътироф этилиши нафақат суд амалиётини ривожлантириш ва инсон ҳуқуқларини самарали ҳимоя қилиш, балки келажакда сайёрамиз ҳуқуқларини нафақат инсон ҳуқуқлари призмаси орқали, балки мустақил ва алоҳида ҳимояга лойиқ деб тан олиш имкониятини беради.

2019 йил ҳолатига жами 155 та давлат шартномалар, конституция ва конун ҳужжатларига мувофиқ соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқни ҳурмат қилиш, ҳимоя қилиш ва бажариш бўйича ҳуқуқий мажбуриятни тан олди⁹⁰. Шу билан бирга, универсал, ўзига хос ва амалда амалга оширилиши мумкин бўлган умумий ижобий мажбурият йўқ.

2.2. Давлатларнинг ўз аҳолиси олдида соғлом атроф-муҳитни таъминлаш бўйича умумий ижобий мажбурияти.

Сўнгги беш йил давомида турли давлатларнинг суд амалиётида аризачилар ўз давлатларидан мавжудлиги инкор этилмасдан, аксинча илмий жамоалар томонидан очиқ ва кенг муҳокама қилинаётган иқлим ўзгаришига қарши фаол ҳаракатларни талаб қилиш ҳолатлари кўпайиб бормоқда. Фаоллар ўзларининг асосий ҳуқуқлари - яшаш, эркинлик, соғлиқ, мулк ҳуқуқи ва бошқаларни ҳимоя қилиш учун суд тизимига мурожаат қилишади. Шуниси эътиборга лойиқки, 2021 йилга қадар соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқ халқаро миқёсда тан олинмагунига қадар, ариза берувчилар ушбу ҳуқуқ бузилаётганлиги юзасидан тўғридан-тўғри ҳавола

⁸⁹ Она Ер ҳуқуқларини ҳисобга олиш ва тан олиш зарурлиги бўйича тадқиқотлар. БМТнинг Иқтисодий ва Ижтимоий Кенгаши. E/C.19/2010/4 // БМТ [веб-сайт]. - URL: https://search.un.org/results.php?query=E/C.19/2010/4&lang=en&tplfilter=documents&tpl=dist_search.

⁹⁰ Boyd, D. (2019). Issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment. A/HRC/40/55. // БМТ [веб-сайт]. - URL: <https://undocs.org/en/a/hrc/40/55>.

кила олмаганлар, гарчи низо предмети кўпинча биринчи навбатда, давлатларнинг ҳаракатлари ва (ёки) ҳаракатсизлиги туфайли ёмонлашуви инсоннинг бошқа асосий ҳуқуқларининг бузилишига олиб келадиган атроф-муҳит бўлса ҳам.

Энди, АҚШ, Покистон ва Нидерландия олий судлари томонидан чиқарилган аввал амалиётда учрамаган суд қарорларининг таҳлилига тўхталиб ўтсак.

2015 йилда даъвогар Келси Юлиана (Kelsey Juliana) бошчилигидаги 8 ёшдан 19 ёшгача бўлган бир гуруҳ америкалик ёшлар Орегон (АҚШ) округ судига АҚШ ҳукуматига қарши даъво аризаси билан мурожаат қилиб, штатдан иқлим ўзгаришига қарши фаол чоралар кўришни талаб қилди⁹¹.

Хусусан, “Юлиана АҚШга қарши” (Juliana v. United States) иши бўйича даъвогарлар уларнинг ҳаёт, эркинлик ва мулкка бўлган ҳуқуқларини, шунингдек келажак авлодларнинг шунга ўхшаш ҳуқуқларини поймол қилаётган атмосферага карбонат ангидрид гази ажратмаларини камайтиришни ҳамда Ернинг энергия балансини самарали тиклаш бўйича миллий режани ишлаб чиқишни талаб қилдилар.

Суд процесси ўтаётган бир вақтда АҚШ иқлимнинг тез ўзгариши ва қазилма ёқилғиларни ёқишнинг ўта салбий таъсиридан хабардорлигини таъкидлаб, даъвогарлар АҚШ ҳудудида иқлим тизимининг беқарорлашуви муаммосига жавобгарлар томонидан Қўшма штатлар Кодекси, АҚШ Конституцияси ва жамоатчилик ишончи доктринаси бўйича ўз мажбуриятларини бузишда ифодаланган очиқчасига бефарқ муносабатда бўлаётганлигига ишора қилдилар.

Миллий экология сиёсатига бағишланган АҚШ Кодексининг 55-бобининг қоидаларига кўра, ҳукумат ҳозирги ва келажак авлодлар учун муносиб ҳаётни таъминлайдиган экологик дастурни амалга ошириши

⁹¹ Juliana v. United States (2015). Complaint: 08/12/2015. // Climate Change Litigation Databases [сайт]. - URL: <http://climatecasechart.com/case/juliana-v-united-states/?cn-reloaded=1>.

шарт⁹². Кодексада табиий ресурслардан фойдаланиш ва уларнинг хавфсизлигини таъминлаш учун давлатнинг жавобгарлиги ҳам кўзда тутилган⁹³.

Ариза берувчилар ўз даъволарини қўллаб-қувватлаш учун АҚШ Конституциясига Бешинчи тузатишга таяндилар, яъни унда “ҳеч ким қонуний асосларсиз ва тегишли қонуний жараёнсиз ҳаёти, эркинлиги ва мулкидан маҳрум этилиши мумкин эмас”⁹⁴.

АҚШ Конституциясига киритилган Тўққизинчи тузатишда ҳам шундай дейилган: “Конституциядаги айрим ҳуқуқларни санаб ўтиш одамларга тегишли бўлган бошқа ҳуқуқларни рад этиш ёки чеклаш сифатида талқин қилинмаслиги керак”⁹⁵. Шундай қилиб, даъвогарларнинг фикрича, соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқ, гарчи АҚШ Конституциясида мустақамланмаган бўлсада, давлат томонидан инсоннинг фундаментал ҳуқуқлари билан бир қаторда ҳимоя қилиниши керак.

Шу билан бирга, АҚШ иқлим ўзгаришини юмшатиш борасида нафақат фаол чоралар кўрмаслиги, балки вазиятни янада ёмон тарафга ўзгартираётганлиги сабабли, даъвогарлар АҚШ жамоатчилиқ ишончи доктринаси бўйича давлатнинг умумий фойдаланиш учун табиий ресурсларнинг сақланишини таъминлашни⁹⁶ назарда тутувчи мажбуриятларини бузганига ҳам ҳавола қилишган.

Мурожаатчиларнинг фикрича, давлат қазиб олинмаган ёқилғиларни қазиб олиш, ишлаб чиқариш, фойдаланиш, импорт ва экспорт қилиш соҳасида фаол сиёсат юритиш орқали Ер атмосферасига карбонат ангидрид

⁹² The Code of Laws of the United States of America. § 4331(b)(1). // Legal Information Institute URL: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/42/4331>.

⁹³ The Code of Laws of the United States of America. § 9607 (f)(1). // Legal Information Institute URL: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/42/9607>.

⁹⁴ АҚШ Конституциясига киритилган тузатишлар (1798 - 1971). // АҚШ ҳақида маълумот // URL: <https://state-usa.com/usa-constitution/215-popravki-k-konstitutsii-ssha#p5>.

⁹⁵ АҚШ Конституциясига киритилган тузатишлар (1798 - 1971). // АҚШ ҳақида маълумот // URL: <https://state-usa.com/usa-constitution/215-popravki-k-konstitutsii-ssha#p9>.

⁹⁶ Torres, G., Bellinger, N. The Public Trust: The Law's DNA (2014). // Cornell Law Faculty Publications // URL: <https://scholarship.law.cornell.edu/facpub/1213>.

умумий ҳажмининг 25,5 фоиздан ортиғини чиқариб⁹⁷, юқорида келтирилган коидаларни бузмокда ва оқибатда иқлим ўзгаришининг инсониятга халокатли оқибатларини яқинлаштирмокда.

Бугунги кунга келиб, “Юлиана АҚШга қарши” иши бўйича суд жараёни давом этмокда ва бу ҳуқуқшунослар ўртасида турли муҳокамаларга сабаб бўлмокда. Масалан, судья Энн Эйкен (Ann Aiken) 2016 йил 10 ноябрдаги ишни тугатишни рад этиш тўғрисидаги қарорида “инсон ҳаётини қўллаб-қувватлашга қодир иқлим тизимида бўлган ҳуқуқ эркин ва тартибли жамият учун асосийдир”⁹⁸ деб таъкидлади ва бу билан даъвогарларнинг даъволари асослилигини тасдиқлади.

Атроф-муҳит ҳуқуқи соҳасидаги яна бир муҳим қарор 2018 йилда Лахор (Покистон) Олий суди томонидан “Легари Покистонга қарши” (Leghari v. Federation of Pakistan) иши бўйича қабул қилинган қарордир⁹⁹.

2015 йилда фермер, Покистон фуқароси Ашгар Легари (Asghar Leghari) Иқлим ўзгариши вазирлиги томонидан 2012 йилда қабул қилинган иқлим ўзгариши бўйича миллий сиёсат ва Иқлим ўзгариши бўйича сиёсатни амалга ошириш асослари (2014-2030 йиллар) бўйича Покистон ҳукуматининг ҳаракатсизлигига қарши чиқиб, жамоат манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида судга мурожаат қилган¹⁰⁰.

Даъвогар ҳукумат ушбу сиёсатни амалга оширмаслиги Покистоннинг сув, озик-овқат ва энергетика хавфсизлигига жиддий таҳдид солиши ва унинг конституциявий ҳуқуқлари: соғлом ва тоза атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқ ва инсон кадр-қимматида бўлган ҳуқуқни¹⁰¹ (Покистон Конституциясининг 14-моддаси) ўз ичига олган яшаш ҳуқуқи¹⁰² (9-модда) поймол этилаётганлигини таъкидлади. Даъвогар, шунингдек барқарор

⁹⁷ Juliana v. United States (2015). First amended complaint: 09/10/2015. // Climate Change Litigation Databases // URL: <http://climatecasechart.com/case/juliana-v-united-states/?cn-reloaded=1>.

⁹⁸ Шу жойда.

⁹⁹ Leghari v. Federation of Pakistan (2015). // Climate Change Litigation Databases // URL: <http://climatecasechart.com/non-us-case/ashgar-leghari-v-federation-of-pakistan>.

¹⁰⁰ Шу жойда.

¹⁰¹ Pakistan's Constitution of 1973, Reinstated in 2002, with Amendments through 2018 // Constitute // URL: https://constituteproject.org/constitution/Pakistan_2018?lang=en.

¹⁰² Шу жойда.

ривожланишнинг халқаро экологик тамойиллари, эҳтиётлик тамойили, авлодлараро адолат доктринаси ҳамда юқорида қайд этилган асосий ҳуқуқларнинг бир қисми бўлган жамоатчилик ишончи доктринаси ҳам давлат томонидан бузилаётганини билдирди¹⁰³.

Суд қарорида Покистон бутундунё глобал иссиқхона газлари ажратмасига унча катта бўлмаган ҳисса қўшаётганлиги, лекин иқлим ўзгаришига энг заиф давлатлар қаторига кириб, унинг салбий таъсирига мослашиш учун жуда кам техник ва молиявий имкониятларга эгаллиги қайд этилган¹⁰⁴.

Шундай қилиб, Покистоннинг Иқлим ўзгариши вазирлиги, “фақат тегишли мослашув чораларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш орқали, мамлакатнинг сув, озиқ-овқат ва энергетика хавфсизлигини таъминлаш, шунингдек табиий офатларнинг инсон ҳаёти, саломатлиги ва мулкига таъсирини минималлаштириш мумкинлигини” ҳисобга олган ҳолда, бу позицияни Иқлим ўзгариши бўйича Миллий сиёсатида (2012) акс эттирган¹⁰⁵.

2015 йилда суд жавобгарлар томонидан белгиланган дастурни амалга ошириш учун ҳеч қандай чоралар кўрилмаганлигини аниқлаб, 2012 йилги Миллий сиёсат ва уни амалга оширишнинг 2014-2030-йилларга мўлжалланган асослари самарали амалга оширилишини таъминлаш мақсадида вазирликлар, идоралар, давлат ҳокимияти органлари, нодавлат нотижорат ташкилотлари вакиллари, шунингдек иқлим ўзгариши соҳасидаги техник экспертлардан иборат Иқлим ўзгариши бўйича комиссия тузишга қарор қилди¹⁰⁶. Комиссиянинг ташкил этилиши “Покистон иқлим ўзгариши тўғрисида 2017 йилги қонун”нинг қабул қилинишига, Покистоннинг иқлим ўзгариши бўйича бошқармасининг ташкил этилишига

¹⁰³ Leghari v. Federation of Pakistan (2015). Decision: 04/04/2015. § 7. // Climate Change Litigation Databases // URL: <http://climatecasechart.com/non-us-case/ashgar-leghari-v-federation-of-pakistan>.

¹⁰⁴ Шу жойда.

¹⁰⁵ Leghari v. Federation of Pakistan (2015). Judgement: 01/25/2018. § 4. // Climate Change Litigation Databases // URL: <http://climatecasechart.com/non-us-case/ashgar-leghari-v-federation-of-pakistan>.

¹⁰⁶ Leghari v. Federation of Pakistan (2015). Decision: 04/04/2015. § 8. // Climate Change Litigation Databases // URL: <http://climatecasechart.com/non-us-case/ashgar-leghari-v-federation-of-pakistan>.

ва Иқлим ўзгариши бўйича миллий сиёсатни амалга ошириш асослари (2014-2030) доирасидаги устувор тадбирларнинг 66 фоизга муваффақиятли амалга оширилишига олиб келди¹⁰⁷.

Мақсадига эришиш муносабати билан, Иқлим ўзгариши бўйича комиссия суд томонидан 2018 йилги қарор билан тугатилган ва бир вақтнинг ўзида сиёсатнинг келгусида амалга оширилишини таъминлаш мақсадида Покистон ҳукумати ва муассасаларига ёрдам беришга мўлжалланган Иқлим ўзгариши бўйича доимий комиссия тузилган¹⁰⁸.

Замонавий жаҳон суд амалиёти учун 2015 йилда Гаага туман суди томонидан “Ургенда” фонди Нидерландияга қарши” (Urgenda Foundation v. The State of the Netherlands) иши бўйича қабул қилинган қарор катта аҳамиятга эга бўлиб, бу қарор кейинчалик 2018 йилда апелляция суди ва 2019 йилда кассация суди инстанцияларида ўз кучида қолдирилди¹⁰⁹. Фуқаролар ўзларининг фаол ҳаракатлари билан биринчи марта давлатга иқлимнинг хавфли ўзгаришларини олдини олиш мажбуриятини юклашга ва шу орқали одамларнинг соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқларини таъминлаш, шунингдек асосий инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишга муваффақ бўлишди.

“Ургенда” фонди иқлим ўзгаришининг олдини олишга қаратилган чора-тадбирлар режасини ишлаб чиқаётган ташкилот сифатида, 886 нафар Нидерландия фуқаролари номидан Инфратузилма ва атроф-муҳит вазирлиги кўринишида Нидерландия давлатига қарши даъво билан чиқди.

Жавобгар Нидерландия давлат аппаратининг таркибий бўлинмаси ҳисобланиб, Нидерландияни хавфсиз ва яшашга яроқли мамлакат сифатида ривожлантириш мақсадида соғлом ва хавфсиз яшаш муҳитини таъминлаш, табиий ресурсларни сақлаш учун (бошқа нарсалар қаторида) масъулдир.

¹⁰⁷ Leghari v. Federation of Pakistan (2015). Judgment: 01/25/2018. § 19. // Climate Change Litigation Databases // URL: <http://climatecasechart.com/non-us-case/ashgar-leghari-v-federation-of-pakistan>.

¹⁰⁸ Шу жойда.

¹⁰⁹ Urgenda Foundation v. The State of the Netherlands (2015). // Urgenda // URL: <https://www.urgenda.nl/en/themas/climate-case>.

Низонинг моҳияти шундан иборат эдики, даъвогарнинг фикрига кўра, Нидерландия БМТнинг 1992 йилдаги Иқлим ўзгариши тўғрисидаги Ҳадли конвенцияси, 1997 йилдаги Киото Баённомаси ва 2015 йилдаги Париж битими каби халқаро шартномаларнинг иштирокчиси бўла туриб, 1990 йилдаги кўрсаткичга нисбатан атмосферага карбонат ангидрид чиқиндиларини 2020 йилга бориб 25-40 фоизга, 2030 йилга бориб 40 фоизга ва охир оқибат 2050 йилга келиб 80-95 фоизга камайтириш мажбуриятини олган ва унинг меъёрларини бузган¹¹⁰.

“Ургенда” жамғармаси давлатнинг ҳаракатларида ҳукуматнинг Нидерландия фуқароларини Инсон ҳуқуқлари бўйича Европа конвенциясининг 2 ва 8-моддаларида назарда тутилган фуқароларнинг яшаш ҳамда шахсий ва оилавий ҳаётни ҳурмат қилиш ҳуқуқларига таъсир қилувчи иқлим ўзгариши билан юзага келган ва яқинлашиб келаётган хавфдан ҳимоя қилиш мажбуриятини бузганлигини кўрди.

Даъвогар, шунингдек давлат томонидан Нидерландия Фуқаролик Кодексида мустаҳкамланган ноқонуний хатти-ҳаракат учун зарарни қоплаш тамойилининг¹¹¹ ҳамда Нидерландия Конституциясининг 21-моддасида белгиланган муносиб турмуш даражасини таъминлаш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва яхшилаш мажбуриятининг¹¹² бузилишига ишора қилди.

Гаага суди Нидерландия фуқароларнинг соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқларини таъминлаш мажбуриятини бузган деб қарор қилди. Суд ушбу қарорни халқаро ва миллий ҳуқуқ нормалари уйғунлиги асосида қабул қилди.

Шундай қилиб, суд давлатнинг соғлом атроф-муҳитни таъминлаш мажбуриятини, хусусан яшаш ҳуқуқи (Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги Европа конвенциясининг 2-моддаси)¹¹³, шахсий ва оилавий ҳаётни ҳурмат

¹¹⁰ Urgenda Foundation v. The State of the Netherlands (2015). // Judgment of 24 June 2015. § 4.66. // URL: <https://www.urgenda.nl/en/themas/climate-case>.

¹¹¹ Шу жойда.

¹¹² Нидерландия Қироллигининг 1983 йил 17 февралдаги Конституцияси // Дунё давлатларининг (мамлакатларининг) конституциялари // URL: <http://worldconstitutions.ru/?p=143>.

¹¹³ Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги конвенция (04.11.1950 йилда Римда тузилган, 13.05.2004 йилдаги таҳрирда, “Баённома №1” билан бирга, 20.03.1952 йилда

килиш ҳуқуқи (Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги Европа конвенциясининг 8-моддаси)¹¹⁴ ҳамда давлатнинг муносиб турмуш даражасини таъминлашга қаратилган конституциявий бурч (Голландия Конституциясининг 21-моддаси)¹¹⁵ларнинг ўзаро боғлиқлигини ҳисобга олган ҳолда Нидерландия томонидан атмосферага иссиқхона газлари ажратмаларини камайтириш бўйича фаол чоралар кўриши лозимлигини белгилаб берди.

“Ургенда” фонди Нидерландияга қарши” олдинги иши бўйича суд томонидан қўлланилган методологияга амал қилган ҳамда илмий далилларга асосланган ва Девид Р. Бойднинг илгари айтиб ўтилган ҳисоботида¹¹⁶ акс эттирилган соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқнинг мазмунини ҳисобга олган ҳолда, давлатларнинг умумий ижобий бурчининг қуйидаги таҳририни таклиф қилиш мумкин:

“Ҳар бир давлат иқлим ўзгариши оқибатларини олдини олиш ва юмшатишга қаратилган самарали миллий сиёсатни ишлаб чиқиши ва фаол чора-тадбирларни амалга ошириши шарт. Хусусан, давлатлар аҳолига асосий инсон ҳуқуқларини амалга оширишга ижобий таъсир кўрсатадиган ва қуйидаги мезонларга жавоб берадиган атроф-муҳитни таъминлаши шарт: тоза ҳаво, тоза сув, тегишли санитария шароитлари, соғлом ва барқарор озиқ-овқат, соғлом биологик хилма-хиллик ва экотизимлар. Санаб ўтилган мезонлардан ҳеч бўлмаганда биттаси бузилган тақдирда ёки давлатнинг ҳаракатсизлиги оқибатида фуқароларга зарар етказилган ёки зарар етказишнинг реал таҳдиди мавжуд бўлган тақдирда илмий органлар ва ташкилотларнинг тегишли баҳосига асосан давлат етказилган зарарнинг ўрнини қоплаши шарт”.

Парижда имзоланган), “Конвенцияга киритилган ҳуқуқ ва эркинликларга қўшимча равишда баъзи ҳуқуқ ва эркинликларни таъминлаш тўғрисидаги №4 Баённома ва унга биринчи Протокол” (16.09.1963 йилда Страсбургда имзоланган), “Баённома №7” (22.11.1984 йилда Страсбургда имзоланган) // СПС Консультант Плюс.

¹¹⁴ Шу жойда.

¹¹⁵ Нидерландия Қироллигининг 1983 йил 17 февралдаги Конституцияси // Дунё давлатларининг (мамлакатларининг) конституциялари // URL: <http://worldconstitutions.ru/?p=143>.

¹¹⁶ Boyd, D. (2019). Safe Climate: A Report of the Special Rapporteur on Human Rights and the Environment. A/74/161.

Мазкур таҳрир асосий эътиборини давлатларнинг ўз юрисдикцияси остидаги атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича ўз дастурларини ишлаб чиқиш бўйича умумий, аммо табақалаштирилган мажбуриятларига қаратилган бўлиб, бу БМТнинг Иқлим ўзгариши тўғрисидаги Ҳадли конвенцияси, БМТ Устави ҳамда халқаро ҳуқуқ тамойилларига мос келади.

Девид Р. Бойд, шунингдек иқлим ўзгаришига қарши курашишнинг технологик усулларини доимий такомиллаштириш ва бу соҳада янги ижодий ечимларни излаш зарурлигини назарда тутувчи “фаол чоратadbирлар” тушунчасини ҳам қайд этади.

“Инсоннинг асосий ҳуқуқларидан фойдаланишга ижобий таъсир” деганда яшаш ҳуқуқи, шахсий ва оилавий ҳаётга бўлган ҳуқуқ, соғлиқ ҳуқуқи, муносиб турмуш даражасига эга бўлиш ҳуқуқи (шу жумладан озиқ-овқатга, сув ва санитарияга бўлган ҳуқуқ) ва бошқа шу каби асосий инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва доимий такомиллаштириш назарда тутилади.

Атроф-муҳит жавоб бериши керак бўлган тақдирда этилаётган мезонлар соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқдан келиб чиқади ва баҳолаш усулига қарамай, улар минимал халқаро стандартларга жавоб бериши керак.

Ушбу мажбурият бузилган тақдирда, шу жумладан ҳаракатсизлик туфайли, давлат фуқароларга ҳақиқатда етказилган зарарни ва (ёки) давлатнинг кейинги ҳаракатлари ёки ҳаракатсизлиги оқибатида ҳақиқатда етказилиши мумкин бўлган зарарни қоплаш мажбуриятини олади.

Бундай зарарнинг (зарар етказиш таҳдидининг) мавжудлиги факти ва баҳоланиши ҳар бир алоҳида ҳолатда зарур билимга эга бўлган ихтисослашган органлар ва ташкилотлар томонидан тасдиқланади ва баҳоланади.

III БОБ. ДАВЛАТЛАРНИНГ СОҒЛОМ АТРОФ-МУҲИТНИ ТАЪМИНЛАШ МАЖБУРИЯТИНИ АМАЛГА ОШИРИШ МАСАЛАЛАРИ.

3.1. Давлатларнинг умумий мажбуриятини халқаро ҳуқуқий даражада амалга ошириш билан боғлиқ оқибатлар ва юзага келиши мумкин бўлган муаммолар таҳлили.

Соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқни халқаро-ҳуқуқий даражада тан олиш, шунингдек ушбу ҳуқуқни таъминлаш бўйича таҳрири аввалги бобда кўрсатилган давлатларнинг умумий ижобий мажбуриятларини белгилаш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва фуқароларнинг фундаментал ҳуқуқларини таъминлаш соҳасида халқаро ҳуқуқни янада ривожлантириш учун зарур.

Таклиф этилаётган ўзгартиришлар фуқароларга давлат томонидан соғлом атроф-муҳитни таъминлаш мажбурияти бевосита бузилганлигига ҳавола қилган ҳолда, соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун судга мурожаат қилиш имконини беради.

Бу ўз навбатида, суд жараёнини соддалаштиради, чунки исботлашда давлат томонидан инсоннинг асосий ҳуқуқлари (яшаш, соғлиқ, эркинлик, мулк ҳуқуқи ва бошқалар) бузилиши фактини аниқлашдан иборат бўлмасдан, балки давлатнинг ҳаракатлари ва (ёки) ҳаракатсизлиги билан ҳақиқатда етказилган ва (ёки) ҳақиқатда етказилиши мумкин бўлган зарар ўртасидаги сабабий боғланишни ўрнатишга қаратилади.

Бундан ташқари, шуни таъкидлаш лозимки, бундай ўзгариш жаҳон ҳамжамиятини экологик муаммоларга, иқлим ўзгаришига эътиборини оширади. Хусусан, инсон аралашуви билан табиатда содир этилаётган салбий ўзгаришлар ва инсон ҳуқуқларини таъминлаш ўртасидаги ўзаро боғлиқлигини яхшироқ тушуниш, шунингдек атроф-муҳит аҳволига мустақил ҳуқуқ субъекти сифатида эътибор беришга ундайди.

Шу билан бирга, ушбу ҳуқуқ ва мажбуриятларни амалда тадбиқ этиш билан боғлиқ бир қатор юзага келиши мумкин бўлган муаммоларни инобатга олиш лозим. Хусусан, қуйидаги мумкин бўлган муаммоларга тўхталиб ўтсак:

- 1) давлатнинг ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) ва зарар ўртасидаги сабабий боғлиқликни исботлашнинг мураккаблиги;
- 2) давлатларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини мустаҳкамлаш учун халқаро ҳужжатни танлаш;
- 3) давлатларнинг миллий суверенитети тўқнашуви ва глобал даражада ҳаракат қилиш зарурати;
- 4) ҳокимиятларнинг бўлиниши тамойили бузилиши.

Биринчидан, аввал айтиб ўтилганидек, Девид Р. Бойд соғлом атроф-муҳитган бўлган ҳуқуқ ва уни таъминлаш билан боғлиқ давлат мажбуриятларининг халқаро даражада мустаҳкамланишини суд жараёнларини соддалаштириш нуктаи назаридан ижобий ўзгариш сифатида баҳолайди. Хусусан, даъвогарлар низо предметиға нисбатан махсус қоидаға ҳавола қилишлари ва судға давлатнинг ҳаракатлари ва (ёки) ҳаракатсизлиги билан ҳақиқатда етказилган ва (ёки) ҳақиқатда етказилиши мумкин бўлган зарар ўртасидаги сабабий боғлиқликни баҳолаш учун далилларни тақдим этиш осонлашади.

Шу билан бирга, фуқароларға зарар етказиш, шу жумладан бундай зарар етказиш хавфи мавжудлиги факти ва давлатнинг ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) ушбу зарарнинг келиб чиқиши билан бевосита боғлиқлигини исботлаш жараёнининг мураккаблиги инкор этилмайди. Чунки атроф-муҳитнинг хусусиятларини ва ундан ҳам кўпроқ унинг бузилиши оқибатида инсонға етказилган зарарни аниқ белгиланган ўлчов бирликларида баҳолаш муаммолидир.

Ушбу муаммонинг ечими давлатнинг ривожланиш даражасига ва ушбу давлат ҳудудидаги атроф-муҳитнинг ҳозирги ҳолатига ҳамда ихтисослаштирилган илмий органлар ва ташкилотлар томонидан зарарни

баҳолашдан фойдаланилишига қараб ҳар бир мамлакатнинг “соғлом” атроф-муҳит учун ўз кўрсаткичларини белгилаш эркинлигини назарда тутувчи давлатларнинг мажбуриятини шакллантиришда ётади.

Масалан, Россия Федерациясининг “Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш тўғрисида” 10.01.2002 йилдаги 7-ФЗ-сонли Федерал қонунининг 77-моддаси 3-бандига кўра, “юримдик шахс ёки яққа тартибдаги тадбиркор томонидан атроф-муҳитга етказилган зарар белгиланган тартибда тасдиқланган ставкаларга ёки атроф-муҳитга етказилган зарар миқдорини ҳисоблаш усулларига мувофиқ, агар улар бўлмаса атроф-муҳитнинг бузилган ҳолатини тиклаш бўйича ҳақиқий харажатлардан келиб чиққан ҳолда, етказилган йўқотишларни, шу жумладан бой берилган фойдани ҳисобга олган ҳолда қопланади”¹¹⁷. Шундай қилиб, Россия Федерацияси атроф-муҳитга етказилган зарарни баҳолашнинг ўз мезонларини ишлаб чиқди ва назарий жиҳатдан келажакда фуқароларга етказилган, шу жумладан етказилиши мумкин бўлган зарарни баҳолаш учун фойдаланиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Қонунининг 49-моддаси 1-қисмига мувофиқ “Атроф табиий муҳитга зарар етказган корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва айрим шахслар етказган зарарни, шу жумладан бой берилган фойда ўрнини қонунчиликка мувофиқ қоплашлари шарт”¹¹⁸.

Шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, миллий қонунчилигимизда атроф-муҳитга етказилган зарарни баҳолашнинг мезонлари ишлаб чиқилмаган ҳамда фуқароларга етказилган ёки етказилиши мумкин бўлган зарарни баҳолаш тартиб таомиллари мавжуд эмас.

Давлат ижро этувчи органларининг ҳаракати (ҳаракатсизлиги) табиий объектнинг (масалан атмосфера ҳавоси) сифат жиҳатидан ёмонлашишига

¹¹⁷ Россия Федерациясининг 2002 йил 10 январдаги 7-ФЗ-сонли “Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Федерал қонуни (26.03.2022 йилдаги таҳрирда) <https://fzakon.ru/laws/federalnyy-zakon-ot-10.01.2002-n-7-fz/statya-77>.

¹¹⁸ Ўзбекистон Республикасининг “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Қонуни, 09.12.1992 йил, 754-ХП-сон. [веб-сайт] // <https://lex.uz/docs/107115>.

олиб келадиган бўлса ва бу ўз навбатида инсонга, унинг соғлиғига ва (ёки) бошқа манфаатларига салбий таъсир кўрсатсагина сабаб-оқибат муносабатлари ўрнатилган деб ҳисобланади.

Шу билан бирга, инсонга антропоген фаолият оқибатида етказилган зарарни табиий офатлар оқибатида етказилган зарардан фарқлаш керак, охиргисида сабаб-оқибат муносабатлари бўлмайди.

Иккинчидан, соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқ ва давлатларнинг тегишли мажбуриятларини амалга ошириш билан боғлиқ асосий муаммолардан бири уларни мустаҳкамлаш учун халқаро ҳужжатни танлашдир.

Ҳозирги ва келажак авлодлар учун соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқнинг муҳимлигини инобатга олиб, шунингдек ушбу ҳуқуқнинг 150 дан ортиқ давлатлар томонидан миллий экологик қонунчилик даражасида тан олинганлигини ҳисобга олган ҳолда, бу ҳуқуқ бошқа фундаментал инсон ҳуқуқлари қаторида бугунги кунда 193 та давлат аъзоси бўлган БМТнинг¹¹⁹ асосий ҳужжатларида мустаҳкамланишига лойиқдир. Бундай халқаро ҳужжатларга, масалан Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси, Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт, Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт киради.

Ўз навбатида, давлатларнинг соғлом атроф-муҳитни таъминлаш бўйича умумий ижобий мажбурияти, Девид Р. Бойднинг фикрича, БМТнинг асосий мақсадлари, жумладан халқаро тинчлик ва хавфсизликни таъминлашдан иборат бўлган БМТ Уставида ифодасини топиши мумкин¹²⁰.

Атроф-муҳитнинг бузилиши шароитида инсоният таҳдид остида эканлигини тан олиш керак ва ўз навбатида давлатлар, авваламбор бутун

¹¹⁹ 1945 йилдан бери БМТ аъзолари сонининг ўсиши // БМТ [веб-сайт] // URL: <https://www.un.org/ru/sections/member-states/growthunited-nations-membership-1945-present/index.html>.

¹²⁰ БМТ Устави (1945 йил 26 июнда Сан-Францискода қабул қилинган) // БМТ [веб-сайт]. //URL: <https://www.un.org/ru/sections/uncharter/chapter-i/index.html>.

дунёда муносиб экология ҳолатини таъминлаш мажбуриятини олишлари керак.

Лойиҳаси БМТ Бош Ассамблеяси томонидан 2018 йилда таклиф этилган Глобал атроф-муҳит пакти¹²¹ қабул қилинган тақдирда, соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқ ва тегишли мажбурият, экологик ҳаракатларни амалга оширишнинг асосий тамойилларини белгилаш ва Ернинг табиий мувозанатини фаол ҳимоя қилишга қаратилган глобал ҳуқуқий базани яратиш орқали халқаро экологик ҳуқуқдаги бўшлиқларни тўлдириш асосий мақсади бўлган ушбу келишувда мустаҳкамланиши мумкин¹²².

Учинчи потенциал муаммо - бу миллий суверенитет ва глобал миқёсда ҳаракат қилиш зарурати ўртасидаги юзага келиши мумкин бўлган зиддият.

2010 йилда атроф-муҳит ҳуқуқи бўйича мутахассис Марта Торре-Шауб (Marta Torre-Schaub) “Атроф-муҳит ўзининг табиатига кўра трансчегаравий бўлиб, бутун дунё инсониятига тегишли”¹²³ деб ёзган.

Атроф-муҳит умумий манфаат бўлганлиги сабабли, глобал атроф-муҳитни муҳофаза қилиш мажбурияти муайян давлатларга босим ўтказадиган вазиятни юзага келтириши мумкин, ва бу билан халқ ҳокимият вакили сифатида бошқа халқлар билан муносабатлар шаклини танлашда сиёсий эркинликка эгаллиги тўғрисидаги миллий суверенитет принципи бузилади.

Атроф-муҳит қонунчилигига нисбатан бу тамойил давлатлар “ўзларининг атроф-муҳит ва ривожланиш сиёсатиغا мувофиқ ўз ресурсларини ривожлантириш учун суверен ҳуқуққа эгаллиги ҳамда уларнинг юрисдикцияси ёки назорати остидаги фаолияти бошқа давлатлар

¹²¹ Бош Ассамблеянинг 2018 йил 10 майдаги “Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича Бутунжаҳон пактини тузиш тўғрисида”ги қарори А/РЕС/72/277 // БМТ [веб-сайт]. // URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/72/277>.

¹²² Global Pact for the Environment (Draft project). // International Union for Conservation of Nature [веб-сайт]. - URL: <https://www.iucn.org/commissions/world-commissionenvironmental-law/events-wcel/past-events/global-pact-environment-june-2017>.

¹²³ Saiger, A.J. (2019). Whose rights? Whose justice? (Second part): An interview with Marta Torre-Schaub on climate liability and climate justice. // Völkerrechtsblog [веб-сайт]. - URL: <https://voelkerrechtsblog.org/whose-rights-whose-justice-second-part>.

ёки миллий юрисдикциясидан ташқаридаги ҳудудларнинг атроф-муҳитига зарар етказмаслигини таъминлаш мажбуриятига эга”лигини англатади¹²⁴.

Можаро, хусусан фаолияти муайян мамлакатнинг турли хусусиятлари туфайли (давлат ҳудудининг катталиги, аҳоли зичлиги, иқтисодий ривожланиш ва бошқалар) ўз ҳудудидаги атроф-муҳитга зарар етказмайдиган ёки минимал зарар етказадиган давлатлар, олиб бораётган сиёсати атроф-муҳитнинг бузилишига бевосита таъсир кўрсатадиган давлатларни экологик муаммоларни ҳал қилиш учун масъул деб билишлиги ва ўз навбатида ушбу муаммоларни ҳал қилишда иштирок этишни зарур деб ҳисобламаслиги билан боғлиқ бўлиши мумкин.

Бу можаронинг ечими иқлим адолати концепциясида ётади. Шундай қилиб, Марта Торре-Шауб концепциянинг моҳияти “иқлим ўзгариши оқибатида юзага келадиган тенгсизликка қарши курашда адолатни излаш”¹²⁵ эканлигини таъкидлайди.

Бошқача қилиб айтганда, иқлим адолати ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар ўртасидаги ҳамда давлатлар ичидаги тенгсизликларни (масалан, аҳолининг заиф қатлами, маҳаллий, диний ёки маданий озчиликлар) мувозанатлаш ва бу фарқларни бартараф этиш ёки ҳеч бўлмаганда халқаро миқёсда уларга қарши курашиш механизмларини яратиш учун мўлжалланган.

Иқлим адолати тушунчаси Париж битимининг муқаддимасида учрайди, бироқ у ижтимоий ва иқтисодий тенгсизликдан кўра кўпроқ маҳаллий халқларнинг табиати контекстида кўриб чиқилади¹²⁶. Девид Р. Бойднинг фикрича, аввал айтиб ўтилган Глобал атроф-муҳит тўғрисидаги пактнинг қабул қилиниши иқлим адолатига эришишга ёрдам беради, чунки у иқлим ўзгаришига қарши биргаликда курашиш ва атроф-муҳитни

¹²⁴ С.А.Боголюбов “Россиянинг табиий ресурслари устидан суверенитетини тан олиш ва оқлаш” [веб-сайт]. - URL: <https://lexrussica.msal.ru/jour/article/viewFile/98/99>.

¹²⁵ Saiger, A.J. (2019). Whose rights? Whose justice? (Second part): An interview with Marta Torre-Schaub on climate liability and climate justice. // *Völkerrechtsblog* [веб-сайт]. - URL: <https://voelkerrechtsblog.org/whose-rights-whose-justice-second-part>.

¹²⁶ 2015 йил 12 декабрдаги Париж битими. // United Nations Framework Convention on Climate Change [веб-сайт]. - URL: <https://unfccc.int/process-and-meetings/the-paris-agreement/the-paris-agreement>.

муҳофаза қилиш контекстида тенгсизликларни бартараф этадиган ёки камайтирадиган универсал экологик тамойилларни ўз ичига олади.

Соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқ ва тегишли мажбуриятни амалга ошириш йўлида юзага келиши мумкин бўлган қийинчиликлардан бири сифатида белгилаб қўйилган ҳокимиятлар бўлиниши принципининг бузилиши масаласида Девид Р. Бойд ҳуқуқшуносларнинг позициясини қайд этади. Унга кўра, судлар сиёсий масалаларни кўриб чиқишда деярли ижро этувчи ҳокимиятнинг фаолият соҳасига аралашади.

Хусусан, “Юлиана АҚШга қарши” иши бўйича даъвогарлар низо предмети сиёсий масалалиги сабабли, уни ҳал этиш учун суднинг ваколати йўқлигини таъкидладилар.

Судья Джон Коффин (John Coffin) эътироз билдирар экан, сиёсий масала доктринаси пайдо бўлган “Бейкер Каррга қарши” (Baker v. Carr, 1962) ишида масаланинг моҳиятини “сиёсий” деб баҳолаш учун олтига омил келтирилганлигини такидлаган, жумладан: (1) давлат Конституцияси билан масалани муайян ижро этувчи органнинг (шу жумладан, ташқи ишлар бўйича ижроия органи ёки ҳарбий орган) ваколатларига юклаш, (2) муаммони ҳал қилиш учун ишлаб чиқилган ҳуқуқий стандартларнинг йўқлиги, (3) масала ҳуқуқий бўлмаган деб таснифланмаганлиги, агар бундай таъриф илгари ижро этувчи орган томонидан берилиши керак бўлса, (4) суднинг ижро этувчи ҳокимият органлари фаолиятини баҳоламасдан мустақил қарор қабул қила олмаслиги, (5) қабул қилинган сиёсий қарорга сўзсиз риоя қилиш зарурати ва (6) суд қарори қабул қилиниши натижасида бир масала бўйича турли идоралар ўртасида зиддиятнинг пайдо бўлиши.

“Юлиана АҚШга қарши” ишини кўриб чиқиш давомида судья Коффин қайд этилган омиллар йўқлигини ва шунинг учун баҳс мавзуси сиёсий масала эмаслигини қайд этди.

Хусусан, унинг таъкидлашича, даъвогарлар судга АҚШнинг экологик сиёсати уларнинг асосий ҳуқуқларини бузаётган деб топиш ҳамда уларнинг ва келажак авлодларнинг ҳуқуқлари бузилишини олдини олиш учун

давлатга атмосферага карбонат ангидрид гази ажратмаларини камайтириш бўйича миллий режани тайёрлаш ва амалга ошириш мажбуриятини юклашни талаб қилган.

Шундай қилиб, суд томонидан ушбу иш бўйича низони ҳал қилишда эътиборни суднинг юрисдикциясига тегишли ва ундан ташқарига чиқмайдиган жавобгарлар томонидан фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқлари бузилганлигини аниқлашга қаратилган.

Девид Р. Бойднинг фикрича, иқлим ўзгариши, энергетика сиёсатини амалга ошириш ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасидаги миллий тартибга солиш масалалари ижро этувчи ҳокимиятларнинг юрисдикциясига берилиши контекстида “сиёсий”дир, бироқ фуқароларнинг ҳуқуқлари бузилган ҳолатларда уларни энди соф сиёсий деб белгилаш мумкин эмас.

Шу билан бирга, суд инсоннинг асосий ҳуқуқларининг бузилиши фактларини аниқлашда, ижро этувчи ҳокимиятларнинг мутлақ ваколатлари доирасига аралашмасдан мустақил ва холис бўлиб турса, ҳокимиятларнинг бўлиниши тамойили бузилмайди.

3.2. Ўзбекистон Республикасида соғлом атроф-муҳитга бўлган инсон ҳуқуқларини таъминлаш механизмини такомиллаштириш масалалари.

Ўзбекистон миллий қонунчилиги таҳлиliga қайтадиган бўлсак, шуни таъкидлаш керакки, мамлакатимиз иқлим ўзгариши ва бошқа экологик муаммоларга қарши курашишга қаратилган кўплаб халқаро шартнома ва шартномаларнинг иштирокчиси ҳисобланади.

Асосий экологик муаммоларни ҳал этиш, жумладан Орол фожиаси оқибатларига қарши курашиш ва чиқиндилар билан боғлиқ сиёсатни ислоҳ қилиш кейинги йилларда мамлакатимиз сиёсатининг муҳим йўналиши бўлди.

Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш билан боғлиқ кўплаб халқаро ҳужжатлар мавжуд. Ўзбекистон уларнинг қайсиларига қўшилганлиги ва

ушбу халқаро ҳужжатлар орқали Ўзбекистон Республикаси қандай мажбуриятларни ўз зиммасига олди¹²⁷:

Турғун органик ифлослантирувчи моддалар ҳақидаги Стокгольм конвенцияси. 2001 йил 22 майда қабул қилинган, 2004 йил 17 майда кучга кирган. 2021 йил январь охи ҳолатига Конвенцияни 184 та давлат¹²⁸, шу жумладан Ўзбекистон 2019 йил 8 майда ратификация қилган.

Конвенция глобал келишув бўлиб, инсон саломатлиги ва атроф-муҳитни одамлар ва ёввойи табиатга таъсир қилувчи атроф-муҳитда топилган ўта заҳарли кимёвий моддалардан ҳимоя қилишга қаратилган.

Конвенция иштирокчилари одамларга салбий таъсир кўрсатиши мумкин бўлган (масалан, саратон касаллигини келтириб чиқарадиган ва ақлий қобилиятни камайтирадиган) ва узоқ масофаларга саёҳат қилишлари мумкин бўлган доимий органик ифлослантирувчи моддалар (СОП) миқдорини камайтириш мажбуриятини олдилар.

БМТнинг Иқлим ўзгариши тўғрисидаги Ҳадли конвенцияси. Конвенция 1992 йил 9 майда қабул қилинган ва 1992 йил 4-14 июнь кунлари Рио-де-Жанейрода бўлиб ўтган БМТнинг атроф-муҳит ва ривожланиш бўйича конференциясида имзоланган. 1994 йил 21 мартда кучга кирган. 2021 йил октябрь охи ҳолатига 196 та давлат, шу жумладан Ўзбекистон конвенция иштирокчилари ҳисобланади¹²⁹.

Конвенция иқлим ўзгариши муаммоси бўйича ҳаракат қилишнинг умумий тамойилларини қамраб олади. Ҳужжатнинг мақсади “атмосферада иссиқхона газлари ажратмаларини иқлим тизимига хавфли антропоген таъсирни олдини оладиган даражада барқарорлаштиришга эришиш” ва шу билан атмосферада глобал ўзгаришларнинг олдини олишдир. Бундан

¹²⁷ Ўзбекистон томонидан имзоланган экология ва атроф-муҳит бўйича халқаро шартномалар: рўйхат ва ҳаволалар, 2020 йил 18 август, https://by.odh-office.eu/razviccio-patencyjalu-arhanizacij/_innovative-uzbekistan/mezhdunarodnye-soglasheniya-po-ekologii-i-okruzhayushchey-srede-podpisannye-uzbekistanom-spisok-i.

¹²⁸ Доимий органик ифлослантирувчи моддалар бўйича Стокгольм конвенцияси (2001 йил 22 май). https://www.waste-management.org/tehnologii_razrusheniya/stokgolmskaja_konvencija.

¹²⁹ БМТнинг Иқлим ўзгариши тўғрисидаги Ҳадли конвенцияси (1992 йил 9 май). <https://ria.ru/20211031/konventsija-1756840004.html>.

ташқари, “бундай даражага экотизимларнинг иқлим ўзгаришига табиий мослашиши учун етарли вақт оралиғида эришилиши керак, бу озиқ-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқаришга хавф туғдирмаслик ва барқарор асосда кейинги иқтисодий ривожланишни таъминлашга имкон бериши лозим”.

Ўзбекистонда, очик маълумотларга кўра, сўнгги 100 йилда ўртача йиллик ҳарорат $0,8-1,3^{\circ}\text{C}$ га ошган. Бутун минтақада киш ойларида иқлимнинг исиши бошқа фаслларга караганда кўпроқ кузатилади. Ўзбекистон иқлим ўзгаришига нисбатан ҳимояга муҳтож мамлакатлар тоифасига киради¹³⁰.

Иқлим ўзгариши бўйича Париж битими. 2015 йил 12 декабрда қабул қилинган, 2016 йил 22 апрелда 197 та давлат томонидан имзоланиб¹³¹, 189 та давлат, шу жумладан Ўзбекистон 2018 йил 2 октябрда ратификация қилган.

Битим 2020 йилдан бошлаб атмосферадаги карбонат ангидрид гази ажратмаларини камайтириш чораларини тартибга солади. Шартнома Парижда бўлиб ўтган Иқлим конференциясида Киото Баённомаси ўрнига кенга қамровли мақсадлар ва қатъий нормативларни ўз ичига олган ҳолда тайёрланган.

Битим ривожланган мамлакатларга ривожланаётган мамлакатларга иқлим ўзгаришини юмшатиш ва мослашиш борасидаги саъй-ҳаракатларида ёрдам бериш учун йўл очади, шу билан бирга мамлакатларнинг иқлим мақсадларига эришилиши бўйича шаффоф мониторинг ва ҳисобот учун асос яратади.

Битимнинг мақсади – БМТнинг Иқлим ўзгариши бўйича Ҳадли конвенциясини “тадбиқ қилишни фаоллаштириш”, хусусан глобал ўртача ҳарорат кўтарилишини 2°C дан “яхшироқ” ушлаб туриш ва ҳароратнинг $1,5^{\circ}\text{C}$ гача кўтарилишини чеклаш учун “саъй-ҳаракатлар қилиш”.

¹³⁰ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 30.10.2019 йилдаги “2030 йилгача бўлган даврда Ўзбекистон Республикасининг Атроф муҳитни муҳофаза қилиш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида” ПФ-5863-сон Фармони, <https://lex.uz/search/nat?actnum=5863>.

¹³¹ Иқлим ўзгариши бўйича Париж битими (2015 йил 12 декабрь) <https://www.un.org/ru/climatechange/paris-agreement>.

Озон қатламини ҳимоя қилиш бўйича Вена конвенцияси. 1985 йил 22 мартда қабул қилинган, 1988 йил 22 сентябрда кучга кирган¹³². 197 та давлат томонидан ратификация қилинган. Ўзбекистон Республикасида 1993 йил 18 майда кучга кирган.

Озон қатламини ҳимоя қилиш бўйича халқаро ҳаракатлар учун асос бўлиб хизмат қилади. Бироқ, конвенция озон қатламининг емирилишига олиб келадиган асосий кимёвий моддалар бўлган хлорфторуглеродлардан фойдаланишни камайтириш бўйича қонуний мажбурий мақсадларни ўз ичига олмайди.

Озон қатламини бузувчи моддаларга доир Монреал протоколи. 1987 йил 16 сентябрда қабул қилинган. Ҳозирги вақтда 197 та давлат протокол иштирокчиси ҳисобланади¹³³. Ўзбекистон томонидан 1992 йилда имзоланган.

Озон қатламини ҳимоя қилиш бўйича 1985 йилдаги Вена конвенциясининг халқаро протоколи, озон қатламини емирувчи айрим кимёвий моддаларни босқичма-босқич йўқ қилиш орқали озон қатламини ҳимоя қилишга мўлжалланган.

Биологик хилма-хиллик тўғрисидаги конвенция. 1992 йил 5 июнда Рио-де-Жанейрода қабул қилинган, 1993 йил 29 декабрда кучга кирган¹³⁴. Ҳозирги вақтда 168 та давлат, шу жумладан Ўзбекистон томонидан ратификация қилинган.

Конвенциянинг мақсадлари биологик хилма-хилликни сақлаш, унинг таркибий қисмларидан барқарор фойдаланиш ва генетик ресурслардан фойдаланишдан келиб чиқадиган манфаатларни адолатли ва тенг тақсимлашдан иборат.

¹³² Озон қатламини ҳимоя қилиш бўйича Вена конвенцияси (1985 йил 22 март). https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/ozone.shtml.

¹³³ Озон қатламини бузувчи моддаларга доир Монреал протоколи (1987 йил 16 сентябрь). https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/montreal_prot.shtml. /https://www.ecacool.com/zakonodatelstvo/bazovie_dokumenty/monrealskii_protokol.

¹³⁴ Биологик хилма-хиллик тўғрисидаги конвенция тарихи (11.07.2022 й.) <https://www.cbd.int/history>.

Хавфли чиқиндиларни чегаралараро ташиш ва йўқ қилиб юбориш устидан назорат қилиш тўғрисидаги Базель Конвенцияси. 1989 йил 22 мартда қабул қилинган, 1992 йил 5 майда кучга кирган¹³⁵. 187 та давлат, шу жумладан Ўзбекистон 1995 йил 22 декабрда ратификация қилган.

Мамлакатлар ўртасида хавфли чиқиндиларнинг ҳаракатини қисқартириш, хусусан хавфли чиқиндиларни ривожланган мамлакатлардан кам ривожланган мамлакатларга ўтказишнинг олдини олиш мақсадида ишлаб чиқилган халқаро шартномадир.

Бирок, ҳужжатда радиоактив чиқиндилар ҳаракати кўзда тутилмаган. Конвенция, шунингдек ҳосил бўладиган чиқиндилар миқдори ва захарлилигини минималлаштиришга, кам ривожланган мамлакатларга хавфли ва бошқа чиқиндиларни экологик жиҳатдан соғлом бошқаришда ёрдам беришга қаратилган.

Маълумки, антропоген фаолият республикада миллиардлаб тонна саноат чиқиндилари, шунингдек қаттиқ маиший чиқиндилар тўпланиб қолишига олиб келди, улар кўпинча талабга жавоб бермайдиган полигонларда, отваллар ва шлам сақланадиган омборларда жойлаштирилган.

Кончилик, нефть-газ қазиб чиқариш, кўмир ва кимё саноати корхоналарида саноат чиқиндилари айниқса тез тўпланмоқда.

Саноат чиқиндилари ҳосил бўлишини камайтириш, утилизация қилиш, қайта ишлаш ёки такроран фойдаланиш технологияларининг мавжуд эмаслиги бундай чиқиндилар тўпланишига имконият яратмоқда.

Бундан ташқари, тақиқланган ва яроқсиз ҳолга келган кимёвий моддаларнинг (пестицидлар ва гербицидлар) қолдиқ захираларининг мавжудлиги ҳам жиддий муаммо ҳисобланади.

¹³⁵ Хавфли чиқиндиларни чегаралараро ташиш ва йўқ қилиб юбориш устидан назорат қилиш тўғрисидаги Базель Конвенцияси (1989 йил 22 март) https://legal.un.org/avl/pdf/ha/bcctmhwd/bcctmhwd_ph_r.pdf.

Республикадаги мавжуд қаттиқ маиший чиқиндилар полигонлари санитария ва экология нормаларига жавоб бермайди. Қаттиқ маиший чиқиндиларнинг катта қисми бетартиб ва рухсатсиз жойларда тўпланмоқда ёки махсус воситаларни қўллагандан ёқиб юборилмоқда.

Шу сабабли, Базель Конвенцияси саноат ва қаттиқ маиший чиқиндилари ҳосил бўлишини камайтириш, утилизация қилиш, қайта ишлаш ёки такроран фойдаланиш технологияларини ўзлаштиришда халқаро тажриба нуқтаи назардан муҳимдир.

Биологик хилма-хиллик ҳақидаги Конвенциянинг биохавфсизлик бўйича Картахен протоколи. 2000 йил 29 январда қабул қилинган, 2003 йил 11 сентябрда кучга кирган¹³⁶. Ўзбекистонда 2019 йил 9 октябрда қабул қилинган.

Бир мамлакатдан бошқасига замонавий биотехнологияни қўллаш натижасида ўзгартирилган тирик организмларнинг ҳаракатини тартибга солувчи халқаро шартнома.

Ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг хилма-хиллиги экотизимлар ҳолатига бевосита боғлиқдир. Ўзининг географик ва иқлим хусусиятларига кўра, айниқса, арид ва тоғ экотизимларининг нозиклиги ва сув ресурсларининг чекланганлиги сабабли Ўзбекистон салбий экологик, шу жумладан трансчегаравий омилларнинг таъсирига дучор бўлмоқда.

Суғорма деҳқончиликни экстенсив ривожлантириш йўли, шўр босиш, ботқоқланиш, тупроқ эрозияси, сувларнинг ифлосланиши, дарёлар оқимини тез-тез ўзгартириш, молларни бир яйловда қайта-қайта ўтлатиш, дарахтзорлар ва тўқай ўсимликларини кесиш ҳамда бошқа омиллар ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг бир қанча турлари ўсадиган ва яшайдиган жойлар йўқолишига ҳамда уларнинг сони ва ареаллари камайишига олиб келди.

¹³⁶ Биологик хилма-хиллик ҳақидаги Конвенциянинг биохавфсизлик бўйича Картахен протоколи (2000 йил 29 январь). <https://bch.cbd.int/protocol/background>.

Айни вақтда ҳайвонот дунёсининг 91 тури Халқаро Қизил китобга, ўсимлик дунёсининг 324 тури ва ҳайвонот дунёсининг 184 тури Ўзбекистоннинг Қизил китобига киритилган.

Биологик хилма-хиллик тўғрисидаги конвенцияда Конвенция томонларига қуруқликдаги кўриқланадиган табиат ҳудудлари улушини мамлакат жами ҳудудининг 17 фоизигача етказиш тавсия этилган. Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда бу кўрсаткич қарийб 5 фоизни ташкил этади.

2019 йил 1 январь ҳолатига кўра, Ўзбекистон Республикасининг ўрмон фонди 11 572,6 минг гектарни ёки мамлакат ҳудудининг 25,7 фоизини, шу жумладан ўрмон билан қопланган 3 201,6 минг гектарни ташкил этади.

Ўрмонлар асосан экологик (тупроқни муҳофаза қилиш, сувни муҳофаза қилиш, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини ва бошқа табиат ресурсларини сақлаш ва муҳофаза қилиш, санитария-гигиена, соғломлаштириш, рекреацион) вазифалар ва ижтимоий-иқтисодий функцияларни бажаради.

Аҳоли кўпроқ зич яшайдиган ва йирик саноат объектлари яқинидаги ҳудудларда ўсадиган дарахт ва буталарга энг кўп антропоген оғирлик тушмоқда.

Ҳужжатнинг қабул қилиниши халқаро тажриба ва тавсиялар алмашинувидан фойдаланган ҳолда ўсимлик ва ҳайвонот дунёси объектларини сақлаш ва қайта тиклашда самарали натажаларга эришишга ёрдам бериши билан бирга, Ўзбекистонга Европа Иттифоқи мамлакатлари билан 6 200 турдаги маҳсулот бўйича бож тўламасдан эркин савдо алоқаларини ривожлантириш имкониятини беради ва макроиқтисодий прогнозларга кўра, мамлакат экспортини 3 баробарга, яъни 1,3 миллиард долларгача ошириш имконини беради.

Ёввойи ҳайвонларнинг кўчиб юрвчи турларини сақлаб қолишга доир конвенция (Бонн конвенцияси). 1979 йил 23 июнда Германиянинг Бонн шаҳрида қабул қилинган, 1983 йилда кучга кирди. 2020

йил сентябрь ҳолатига кўра 131 та давлат Конвенцияга аъзо¹³⁷. Ўзбекистон Конвенцияга 1998 йил 1 майда қўшилган.

Конвенция курукликдаги ва денгиздаги кўчиб юрвчи ҳайвонлар ва кушларни уларнинг бутун ҳудуди бўйлаб сақлаб қолишга қаратилган. Конвенция давлатлари ушбу ҳайвонлар турларини ҳимоя қилиш, уларнинг яшаш жойларини сақлаш ва тиклаш, миграция тўсиқларини камайтириш ва ушбу турларга салбий таъсир кўрсатиши мумкин бўлган бошқа омилларни назорат қилиш учун барча саъй-ҳаракатларни амалга оширадilar.

Трансчегаравий сув оқимлари ва халқаро кўллари муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисидаги конвенция. 1992 йил 17 мартда қабул қилинган, 1996 йил 6 октябрда кучга кирган¹³⁸. 2020 йил август ҳолатига кўра 43 та давлат иштирокчиси ҳисобланади. Ўзбекистон томонидан 2007 йил 4 сентябрда имзоланган.

Ушбу Конвенциянинг мақсади трансчегаравий ер усти ва ер ости сувларини муҳофаза қилиш ва бошқариш бўйича миллий саъй-ҳаракатлар ва чора-тадбирларни такомиллаштиришдан иборат. Халқаро миқёсда томонлар ҳамкорлик қилиш ва қўшма органлар тузишга мажбурдирлар. Конвенция мониторинг, тадқиқот, ишланмалар, маслаҳатлар, огоҳлантириш ва сигнализация тизимлари, ўзаро ёрдам ва фойдаланиш, маълумот алмашиш қоидаларини ўз ичига олади.

2003 йилда сув конвенциясига ўзгартиришлар киритилиб, БМТнинг Европа Иқтисодий Комиссияси минтақасидан ташқаридаги мамлакатларга Конвенцияга қўшилиш ва шу тариқа унинг ҳуқуқий базаси ва тажрибасидан фойдаланиш имконини берди (ўзгартириш 2013 йилда кучга кирди)¹³⁹.

¹³⁷ Ёввойи ҳайвонларнинг кўчиб юрвчи турларини сақлаб қолишга доир конвенция (1979 йил 23 июн). <https://www.cms.int/en/legalinstrument/cms>.

¹³⁸ Трансчегаравий сув оқимлари ва халқаро кўллари муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисидаги конвенция (1992 йил 17 март). <https://triatlon-nn.ru/ves/konventsia-po-ohrane-i-ispolzovaniyu-transgranichnyh-vodotokov-i-mezhdunarodnyh-ozer.html>.

¹³⁹ Трансчегаравий сув оқимлари ва халқаро кўллари муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисидаги конвенция. https://ru.wikibrief.org/wiki/Convention_on_the_Protection_and_Use_of_Transboundary_Watercourses_and_International_Lakes.

Шуни таъкидлаш жоиз, Ўзбекистонда ресурсларни тежайдиган кўшимча чора-тадбирлар кўрилмаган тақдирда мамлакат қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида беқарорликка олиб келувчи ва озиқ-овқат ҳамда экологик хавфсизликка таҳдид солувчи сув ресурслари тақчиллигига, курғоқчиликлар ҳамда хатарли ҳодисалар кўпайишига дуч келиши мумкин¹⁴⁰.

Умуман олганда, йилдан йилга Ўзбекистон Республикасида сув ресурсларининг камайиши ва ифлосланиши билан боғлиқ муаммо жиддийлашиб бормоқда.

Марказий Осиёдаги бешта республика ўртасида сув тақсимлаш схемаларига мувофиқ Амударё ва Сирдарё ҳавзалари бўйича Ўзбекистоннинг лимити 100 фоизли лимитда йилига 63,02 км³ни ташкил этади.

Сув олиш лимитидан фойдаланиш таҳлили шуни кўрсатадики, Ўзбекистон ўрта ҳисобда 85 фоиз, 2008, 2011, 2018 йиллардаги каби сув камчил йилларда эса 70-75 фоизга яқин сув олади. Қишлоқ хўжалигида ўртача йиллик сув сарфи юқориликгича қолмоқда.

Оролбўйидаги вазият Марказий Осиё минтақасининг энг кескин экологик муаммоларидан бири ҳисобланади.

Айни вақтда Ўзбекистонда мавсумий курғоқчилик кучайиши тенденцияси кузатилмоқда. Бу эса Орол денгизининг қуриш жараёни минтақадаги иқлим шароитига салбий таъсир кўрсатаётганидан далолат беради. Орол фалокати ёз фаслида курғоқчилик ва жазирама иссиқни кучайтириб ҳамда совуқ ва қаҳратон қиш фаслини узайтириб, иқлимнинг континенталлигини чуқурлаштирди.

Бугунги кунда Орол сув ҳавзасининг қолдиқ сув баланси Амударё ва Сирдарё сувларининг оқиб келиши чекланганлиги, айрим йилларда эса йўқлиги оқибатида номутаносиб ҳолатга келиб қолган бўлиб, натижада

¹⁴⁰ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 30.10.2019 йилдаги “2030 йилгача бўлган даврда Ўзбекистон Республикасининг Атроф муҳитни муҳофаза қилиш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида” ПФ-5863-сон Фармони, <https://lex.uz/search/nat?actnum=5863>.

денгиз сатҳи пасайиши, унинг юза қисми майдони қисқариши ва унда эриган элементлар концентрацияси ошиб бориши давом этмоқда.

Оролнинг қуриб қолган тубидан кучли шамоллар захарли моддалар билан тўйинган тузлар ва чанг-тўзонни ҳавога кўтариши аҳоли соғлигига жиддий хавф солмоқда, сурункали қон касалликларини, нафас олиш йўллари, буйрак, ошқозон-ичак тракти, юрак-томир тизими, шунингдек, ўт пуфакда тош пайдо бўлиши, онкология ва бошқа касалликларни келтириб чиқармоқда.

“Ўзгидромет” маълумотларига кўра, республиканинг сув оқими асосан II ва III тоифаларга мансуб тоза ва ўртача ифлосланган сувлар тоифасига киради.

Ифлослантирувчи моддаларнинг сув объектларига ташланиши ортиб бораётганлиги очиқ сув оқимларининг ифлосланишига сабаб бўлмоқда ва бунинг оқибатида сув флора ва фаунасига ўнглаб бўлмас зарар етказилмоқда, шунингдек, аҳоли саломатлигига таъсир кўрсатмоқда.

Шу сабабли ҳам, мамлакатимиз учун ушбу конвенция доирасида ер усти ва ер ости сувларини муҳофаза қилиш ва бошқариш бўйича тажриба алмашинуви муҳим ҳисобланади.

Йўқолиб кетиш хавфи остида турган ёввойи ҳайвонлар ва ўсимликлар турлари билан халқаро савдо қилиш тўғрисидаги конвенция. 1973 йил 3 мартда қабул қилинган, 1975 йил 1 июлда кучга кирган¹⁴¹. 2006 йил август охи ҳолатига 169 та давлат келишув иштирокчилари ҳисобланади. Ўзбекистон 1997 йил 25 апрелда қўшилган.

Вашингтонда Табиатни муҳофаза қилиш халқаро иттифоқи (IUCN) резолюцияси натижасида имзоланган халқаро ҳукумат шартномасидир.

Конвенциянинг мақсади ёввойи ҳайвонлар ва ўсимликларнинг халқаро савдоси уларнинг яшашига таҳдид солмаслигини таъминлашдан

¹⁴¹ Йўқолиб кетиш хавфи остида турган ёввойи фауна ва флора турларининг халқаро савдоси тўғрисидаги конвенция (1973 йил 3 март). https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/cites.shtml.

иборат. Битим 33 мингдан ортиқ хайвон ва ўсимликлар турларини турли даражада химоя қилишни назарда тутди.

Бундан ташқари, 2021 йил 20 октябрь куни Ўзбекистон Марказий Осиё давлатларидан биринчи бўлиб **Табиатни муҳофаза қилиш халқаро иттифоқи**га (International Union for Conservation of Nature and Natural Resources, IUCN) аъзо бўлди¹⁴².

Табиатни муҳофаза қилиш халқаро иттифоқи 1948 йилда ЮНЕСКО ташаббуси билан ташкил этилган. Айни пайтда иттифоқ таркибига 120 та давлат ташкилоти ва 92 та давлат киради. Иттифоқда иштирок этиш Ўзбекистонга Глобал экологик фонд ва Яшил иқлим жамғармасининг экологик лойиҳалари учун грант маблағларини жалб қилиш, шунингдек табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги стратегик ҳужжатларни ишлаб чиқишда IUCN халқаро стандартларини қўллаш имконини беради.

Ўзбекистон Республикасида экологик тартибга солишнинг миллий-ҳуқуқий қонунчилигига келсак, у қуйидагиларда ифодаланади: Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси¹⁴³, қонунлари (09.12.1992 йилдаги “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида” 754-ХП-сон¹⁴⁴, 06.05.1993 йилдаги “Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида” 837-ХП-сон¹⁴⁵, 07.04.2020 йилдаги “Метрология тўғрисида” ЎРҚ-614-сон¹⁴⁶, 27.12.1996 йилдаги “Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида” 353-І-сон¹⁴⁷, 21.09.2016 йилдаги “Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида” ЎРҚ-409-сон¹⁴⁸, 25.05.2000 йилдаги “Экологик экспертиза тўғрисида”

¹⁴² Халқаро табиатни муҳофаза қилиш иттифоқи Марказий Осиёдан биринчи давлат аъзо бўлди. Экология. Юнеско. (2021 йил 31 октябрь). <https://news.rambler.ru/ecology/47491154-v-mezhdunarodnyu-soyuz-ohranu-prirody-vstupila-pervaya-strana-iz-tsentralnoy-azii>.

¹⁴³ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, <https://lex.uz/docs/20596>.

¹⁴⁴ Ўзбекистон Республикасининг “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Қонуни, <https://lex.uz/docs/107115>.

¹⁴⁵ Ўзбекистон Республикасининг “Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида”ги Қонуни, <https://lex.uz/docs/12328>.

¹⁴⁶ Ўзбекистон Республикасининг “Метрология тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш ҳақида” Қонуни, <https://lex.uz/docs/4782808>.

¹⁴⁷ Ўзбекистон Республикасининг “Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Қонуни, <https://lex.uz/docs/55561>.

¹⁴⁸ Ўзбекистон Республикасининг “Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида”ги Қонуни, <https://lex.uz/docs/3030362>.

73-II-сон¹⁴⁹, 31.08.2000 йилдаги “Радиациявий хавфсизлик тўғрисида” 120-II-сон¹⁵⁰, 05.04.2002 йилдаги “Чиқиндилар тўғрисида” 362-II-сон¹⁵¹, 27.12.2013 йилдаги “Экологик назорат тўғрисида” ЎРҚ-363-сон¹⁵², 03.12.2004 йилдаги “Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида” 710-II-сон¹⁵³, 19.09.2016 йилдаги “Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида” ЎРҚ-408-сон¹⁵⁴, 01.07.1998 йилдаги “Ер кодекси”¹⁵⁵), шунингдек бошқа қонун ва қонуности ҳужжатлари (масалан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 21.04.2017 йилдаги “Экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида давлат бошқаруви тизимини такомиллаштириш тўғрисида” ПФ-5024-сон Фармони¹⁵⁶, 18.05.2018 йилдаги “Маиший чиқиндилар билан боғлиқ ишларни амалга ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3730-сон Қарори¹⁵⁷, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 11.10.2018 йилдаги “Табиатни муҳофаза қилишни таъминлашнинг иқтисодий механизмларини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” 820-сон Қарори¹⁵⁸, 26.11.2018 йилдаги “Экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида илмий-тадқиқот базасини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 958-сон Қарори¹⁵⁹).

¹⁴⁹ Ўзбекистон Республикасининг “Экологик экспертиза тўғрисида”ги Қонуни, <https://lex.uz/docs/32955>.

¹⁵⁰ Ўзбекистон Республикасининг “Радиациявий хавфсизлик тўғрисида”ги Қонуни, <https://lex.uz/docs/26166>.

¹⁵¹ Ўзбекистон Республикасининг “Чиқиндилар тўғрисида”ги Қонуни, <https://lex.uz/docs/42423>.

¹⁵² Ўзбекистон Республикасининг “Экологик назорат тўғрисида”ги Қонуни, <https://lex.uz/docs/2304953>.

¹⁵³ Ўзбекистон Республикасининг “Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида”ги Қонуни, <https://lex.uz/docs/415135>.

¹⁵⁴ Ўзбекистон Республикасининг “Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида”ги Қонуни, <https://lex.uz/docs/3029502>.

¹⁵⁵ “Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси”, <https://lex.uz/docs/152653>.

¹⁵⁶ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 21.04.2017 йилдаги “Экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида давлат бошқаруви тизимини такомиллаштириш тўғрисида” ПФ-5024-сон Фармони, <https://lex.uz/docs/3174498>.

¹⁵⁷ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 18.05.2018 йилдаги “Маиший чиқиндилар билан боғлиқ ишларни амалга ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3730-сон Қарори, <https://lex.uz/ru/docs/3741863>.

¹⁵⁸ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 11.10.2018 йилдаги “Табиатни муҳофаза қилишни таъминлашнинг иқтисодий механизмларини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” 820-сон Қарори, <https://lex.uz/docs/3971356>.

¹⁵⁹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 26.11.2018 йилдаги “Экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида илмий-тадқиқот базасини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 958-сон Қарори, <https://lex.uz/ru/docs/4079782>.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, бугунги кунда давлатимиз томонидан атроф-муҳитни муҳофаза қилиш борасида кенг қамровли ишлар олиб борилмоқда.

Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 30.10.2019 йилдаги ПФ-5863-сон Фармони билан “2030 йилгача бўлган даврда Ўзбекистон Республикасининг Атроф муҳитни муҳофаза қилиш концепцияси” тасдиқланди. Концепцияга мувофиқ, атроф табиий муҳит ҳолатининг сифатини яхшилаш мақсадида 2030 йилга қадар бир қатор муҳим чора-тадбирларни амалга ошириш режалаштирилган бўлиб, ушбу тадбирлар қуйидаги соҳаларни қамраб олган:

глобал экологик муаммоларни ҳал этиш, халқаро ҳамкорликни ривожлантириш ва республиканинг ўз зиммасига олган мажбуриятларини бажариш;

чегарадош давлатлар билан қуйидаги соҳаларда икки томонлама муносабатларни ривожлантириш ва такомиллаштиришни таъминлаш;

ерларнинг чўлланиш ва деградация даражасини камайтириш, ер майдонларининг сифати ва унумдорлигини қайта тиклаш;

сув ресурсларини қуриб битиш ва ифлосланишдан, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш;

биологик ресурсларни сақлаш ва кўпайтириш, шунингдек, ўрмон фонди сифати ва ҳажмларини ошириш;

саноат чиқиндиларининг ҳосил бўлиш ҳажмларини камайтириш ҳамда мавжуд ҳажмларини қисқартириш, шу жумладан хавфли чиқиндиларнинг аҳоли саломатлигига ва атроф-муҳитга салбий таъсирининг олдини олиш;

иқтисодий экологиялаштириш;

табиатдан фойдаланишнинг иқтисодий механизмларини қўллаш;

давлат экологик назорати функцияларини амалга ошириш;

давлат экологик экспертизаси ва экологик сертификатлаштиришни амалга ошириш;

атроф табиий муҳитнинг давлат мониторинги тизимини такомиллаштириш;

атроф-муҳитни муҳофаза қилишни илмий жиҳатдан таъминлаш;

атроф-муҳитни муҳофаза қилиш масалаларида фуқаролик жамияти институтларининг иштироки, шунингдек, экологик таълимнинг узлуксиз тизимини яратиш.

Концепция муваффақиятли амалга оширилган тақдирда 2030 йилга келиб Орол денгизининг қуриган тубининг Ўзбекистондаги қисмида ўрмонзорлар майдонини унинг жами ҳудудига нисбатан 60 фоизгача етказиш, атмосфера ҳавосига ифлослантирувчи моддалар чиқарилишини 10 фоизга камайтириш; ўрмонзорлар билан қопланган ўрмон фонди ҳудудини 4,5 млн. гектаргача кенгайтириш, алоҳида хусусиятга эга чиқиндилар (таркибида симоб бўлган чиқиндилар, автошиналар, аккумуляторлар, ишлатиб бўлинган мойлар, қадоклар чиқиндилари ва бошқалар)ни қайта ишлаш ҳажмини 30 фоизгача кўпайтириш каби муҳим йўналишлар бўйича натижаларга эришиш кутилмоқда.

Концепцияда юқорида санаб ўтилган муҳим вазифлар бегиланганлиги ҳам соғлом атроф-муҳитни таъминлаш борасида янги босқичга ишончли қадам қўйилаётганлигидан далолатдир.

Концепцияни ижросини таъминлаш мақсадида бутун мамлакат миқёсида дарахтзорларни кўпайтиришга қаратилган қуйидагиларни назарда тутувчи “Яшил макон” умуммиллий лойиҳасини амалга оширишга қаратилган Ўзбекистон Республикаси Президентининг 30.12.2021 йилдаги “Республикада кўкаламзорлаштириш ишларини жадаллаштириш, дарахтлар муҳофазасини янада самарали ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида” ПФ-46-сон Фармони муҳим қадам ҳисобланади. Лойиҳадан белгиланган вазифалар қуйидаги мақсадларга эришишга қаратилган:

дарахтларни экиш ва парвариш қилиш соҳасидаги бошқарув тизимини такомиллаштириш;

илмий ёндашувлар асосида ҳудудларнинг тупроқ-иқлим ва бошқа хусусиятларини аниқлашга қаратилган тадқиқот ва таҳлилларни амалга ошириш ҳамда бунинг натижасида ҳудудлар кесимида республика харитасини ишлаб чиқиш;

кўчатхоналар сонини кўпайтириш, тупроқ унумдорлигини ҳисобга олган ҳолда, ҳудудлар иқлимига мос хорижий манзарали дарахтларни маҳаллийлаштириш;

ҳудудларда “яшил боғлар” ва “яшил жамоат парклари”ни барпо этиш; дарахтларни суғориш тизимини қайта кўриб чиқиш, унинг самарали фаолиятини таъминлаш;

ҳар бир дарахтни парвариш қилиш учун масъул бўлган шахсларни белгилаш, бу борада рағбатлантириш механизмларини кенг жорий этиш;

дарахтларни шикастлантириш ва нобуд қилганлик учун жавобгарликни кучайтириш, мазкур йўналишда жамоатчилик назоратини янада ошириш.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 28.01.2022 йилдаги ПФ-60-сон Фармони билан тасдиқланган “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси”нинг 80-мақсади экология ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш, шаҳар ва туманларда экологик аҳволни яхшилаш, “Яшил макон” умуммиллий лойиҳасини амалга ошириш ҳамда 81-мақсади ўрмонлар майдонини кенгайтиришга қаратилган.

Ушбу мақсадларга эришиш учун давлат ўз олдига:

“Яшил макон” умуммиллий лойиҳаси доирасида ҳар йил камида 200 миллион туп дарахт экиш. «Яшил макон» умуммиллий лойиҳаси ташаббусларига мос тарзда республиканинг 10 та ҳудудида аэробиологик мониторинг тизимини йўлга қўйиш;

маиший чиқиндиларни йиғишни 100 фоизга, уларни қайта ишлаш даражасини 2026 йилга қадар 21 фоиздан 50 фоизга етказиш;

республика бўйича 51 та ер усти табиий сув объектлари (дарёлар, кичик дарёлар ва табиий кўллар)нинг санитария-муҳофаза зоналари ва соҳил бўйи минтақаларини белгилаш ишларини якунлаш;

Тошкент шаҳрини аҳолига қулай, экологик тоза ва яшаш учун барча имкониятлар мавжуд бўлган ҳудудга айлантириш, кўкаламзорлаштириш даражасини 30 фоизга етказиш;

Орол денгизининг қуриган тубида қўшимча 500 минг гектар яшил майдонларни барпо этиб, 2026 йил якунига қадар уларнинг умумий ҳажмини 2,5 миллион гектарга ёки ҳудуднинг 78 фоизига етказиш;

Оролбўйида халқаро “Яшил иқлим” ва Глобал экологик жамғармаларнинг биохилма-хиллик, иқлим ўзгариши ва тупроқ емирилишининг олдини олишга қаратилган дастурлари асосида 300 миллион АҚШ доллари қийматидаги лойиҳаларни амалга ошириш”;

шаҳар ва туман марказларида ҳар 50-100 минг аҳоли учун “жамоат парклари”ни ташкил этиш;

Оролбўйи минтақасида яшовчи аҳолини ижтимоий жиҳатдан қўллаб-қувватлашни янада кучайтириш;

81-мақсад: Ўрмонлар майдонини кенгайтириш;

республика ҳудудларида ўрмонлар майдонини кенгайтириш ва ўрмон фонди ерларидан самарали фойдаланиш;

ўрмон фондининг тоғ ва тоғолди ҳудудлари плантацияларини барпо қилиш;

чўл ҳудудларида ўсимликларни кўпайтириш, ҳудудларда ҳимоя ўрмонзорлари барпо этиш;

суғориладиган ерларни эрозиядан ва мелиорация объектларини қум кўчишидан сақлаш учун ихота дарахтзорларини барпо этиш;

давлат ўрмон фонди ерларида ўрмонлардан фойдаланиш, ўрмон фондини кенгайтиришни тартибга солиш;

ўрмонларни қўриқлаш ва муҳофаза қилиш механизмининг тубдан қайта кўриб чиқиш ишларини амалга ошириш вазифаси қўйилган.

Умуман олганда, амалдаги қонунчиликнинг бундай мажмуаси фуқароларнинг соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқларини самарали амалга ошириш учун етарли бўлиши керак.

Аммо шуни ҳам эътиборга олиш керакки, агар Ўзбекистон Республикаси Конституциясига атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасидаги давлат кафолатларини назарда тутувчи ўзгартиришлар қабул қилинса, давлат органлари, ташкилотлари ва Ўзбекистон фуқароларининг экологик муаммоларга эътибори кучаяди, бу ушбу соҳадаги ҳуқуқий тартибга солишга ижобий таъсир қилади.

Фикримча, соғлом атроф-муҳитни таъминлаш бўйича давлатларнинг умумий ижобий мажбуриятларини тан олиш ва мустаҳкамлаш атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасидаги ҳуқуқий тартибга солишнинг яхшиланишига олиб келади, Ўзбекистон қонунчилигидаги бўшлиқларга эътиборни қаратади, суд амалиётини фаоллаштиради ва умуман ҳар йили ҳукумат вакиллари томонидан давлат ва бутун дунё ривожланишининг устувор йўналишлари қаторида қайд этилиб келинаётган экологик муаммоларга эътиборини оширади.

ХУЛОСА

“Соғлом атроф-муҳитга бўлган инсон ҳуқуқларини таъминлаш масалалари” мавзусида ўтказилган тадқиқот натижасида қуйидаги назарий ва амалий хулосалар ишлаб чиқилди:

Илмий-назарий хулосалар:

Халқаро ҳуқуқий ва миллий ҳуқуқий нормаларнинг таҳлили шуни кўрсатдики, фуқароларнинг соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқи ва давлатларнинг ушбу муҳитни вайрон бўлишдан ҳимоя қилиш мажбуриятлари кенг, лекин айти пайтда декларативдир. Бу эса, бугунги кунда фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг ҳуқуқий механизми ва бутун дунё бўйлаб экологик муаммоларга қарши курашиш учун етарлича самарали воситаси эмас.

Узоқ вақт давомида экологлар атроф-муҳит ҳақида унинг одамларга фойдалари ҳақида ўйлашга кўп вақт сарфланаётганидан ва атроф-муҳитнинг ўзига хос афзалликлари борлигидан, биз инсон манфаатларига бўйсунмаслигимиздан хавотирда эдилар.

Ўтган йиллар давомида “соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқ”нинг мавжудлиги соғлом ва яхши ҳаёт кечириш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, авлодлар ўртасидаги тенгликка ва барқарор ривожланишга хизмат қилди.

Аммо биз инсонлар соғлом муҳитга қанчалик боғлиқ эканимизни қанчалик кўп тушунсак, атроф-муҳитни муҳофаза қилишда инсонга асосланган ёндашув ва экоцентрик ёндашув ўртасидаги фарқ шунчалик камайди. Агар атроф-муҳит бу ерда яшовчи ҳамма учун соғлом бўлмаса, биз соғлом муҳитга эга бўла олмаймиз.

Соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқни мустақил ҳуқуқ сифатида халқаро ҳуқуқий даражада мустаҳкамлаш халқаро ҳамжамиятнинг салбий экологик ўзгаришларга эътиборини оширади, шунингдек келажакда табиатни мустақил ҳуқуқ субъекти сифатида тан олиш имконини беради.

Тадқиқотдан келиб чиқиб, шуни айтиш мумкинки соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқнинг ривожланишида ижобий томонлари бор, аммо ҳуқуқ кўп давлатларда конституциялар матнига киритилган бўлса ҳам, у заифлигича қолмоқда ва экологик суд жараёнларининг имкониятлари ва натижалари жуда муваффақиятсиз.

Жаҳон конституцияларида ушбу турдаги қонунларни илгари суриш борасидаги саъй-ҳаракатлар шунга қарамай аҳамиятлидир. Агар биз инсон ҳуқуқларини қадрлайдиган бўлсак, улар конституцияларга киритилиши керак, чунки бу бизнинг энг олий ва энг кучли қонунимиздир.

Агар бутун дунёга назар ташласак, Африка, Лотин Америкаси ва Шарқий Европадаги деярли ҳар бир конституция соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқни ўз ичига олганини кўрамиз.

Ривожланиш ва тараққиёт жараёнига атроф-муҳитни муҳофаза қилиш истагини исботлаш учун тобора кўпроқ мамлакатлар конституцияларида ҳуқуқий тан олинishi вақти келди. Халқаро ташкилотлар ва халқаро қонунларнинг институционал таъсири давлатларга нисбатан жуда заиф, чунки конституция ва миллий ҳукуматлар даражасида кўпроқ натижага эришиш мумкин.

Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасидаги Ўзбекистон қонунчилиги бўйича давлатимиз томонидан экологик муаммоларга қарши курашдаги фаол позициясини таъкидлаш лозим. Бу мамлакатнинг кўплаб халқаро шартномалар ва битимларда иштирок этиши, шунингдек миллий даражада муҳим норматив-ҳуқуқий базанинг мавжудлиги билан тасдиқланади.

Бироқ, фуқароларнинг соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқини конституция даражасида мустақамланмагунга қадар уни таъминлаш борасидаги саъй-ҳаракатлар самарасиздир.

Хулоса қилиб айтганда, давлатлар табиат ҳолати ва одамларнинг ҳаёт сифати ўртасидаги узвий боғлиқлик, шунингдек келажак авлодлар учун хавфсиз, тоза, соғлом ва барқарор атроф-муҳитни сақлаш зарурлигини

англаб етишларига қарамай, жаҳон ҳамжамияти олдида барқарор ривожланиш доирасида кўплаб фаол ишлар турибди, бунинг негизида нафақат давлатлар ҳамкорлиги, балки миллий даражадаги давлат бошқаруви органлари барча бўғинларининг ўзаро ҳамкорлиги ҳам ётади.

Ташкилий-ҳуқуқий масалаларга оид хулоса ва таклифлар:

Глобал экологик муаммоларни ҳал этиш, халқаро ҳамкорликни ривожлантириш ва республиканинг ўз зиммасига олган мажбуриятларини бажариши соҳасида Ўзбекистон Республикасининг Монреал протоколининг Кигаили тузатишига, Орхус конвенцияси, Ҳавони узоқ масофаларгача трансчегаравий ифлосланиши тўғрисидаги конвенция ва унинг асосий протоколларига, Саноат аварияларининг трансчегаравий таъсири тўғрисидаги конвенция, Халқаро савдода айрим хавфли кимёвий моддалар ва пестицидларга нисбатан олдиндан асосланган келишув тартиб-таомили тўғрисидаги Роттердам конвенцияси, Атроф муҳитга таъсирни трансчегаравий нуқтаи назардан баҳолаш тўғрисидаги конвенция ва Стратегик экологик баҳолаш ҳақидаги протокол, Трансчегаравий сув оқимлари ва халқаро кўлларни муҳофаза қилиш ҳамда улардан фойдаланиш бўйича конвенцияга Сув ва саломатлик муаммолари бўйича протокол ҳамда бошқа халқаро битимларга қўшилиши мақсадга мувофиқлигини ўрганиш; халқаро молия ташкилотлари, донор мамлакатлар билан узоқ муддатли самарали стратегик ҳамкорликни таъминлаш, инвестиция лойиҳалари ва халқаро техник ёрдам лойиҳаларини тайёрлаш тизимини такомиллаштириш лозим.

Чегарадош давлатлар билан икки томонлама муносабатларни ривожлантириш ва такомиллаштиришни таъминлашда трансчегаравий экологик муаммолар реестрини ва уларни мониторинг қилиш тизимларини шакллантириш, трансчегаравий объектларнинг атроф-муҳитга таъсирини биргаликда баҳолаш, барвақт огоҳлантириш кўрсаткичларини ишлаб чиқиш тавсия этилади.

Ерларнинг чўлланиш ва деградация даражасини камайтириш, ер майдонларининг сифати ва унумдорлигини қайта тиклаш соҳасида Орол денгизининг Ўзбекистон томонидаги қуриган тубида дов-дарахтлар экилган майдонларни кўпайтириш, сув ресурсларини қуриб битиш ва ифлосланишдан муҳофаза қилиш учун эса қишлоқ хўжалиги ва коммунал соҳада сув ресурслари йўқотишларни камайтириш бўйича чоратадбирларни жадаллаштириш зарур.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш борасида электр энергия ишлаб чиқарадиган қувватларнинг умумий таркибида қайта тикланадиган муқобил манбалар улушини кўпайтириш, темир йўл тармоғини янада ривожлантириш ҳамда йўловчи ва юкларни автотранспортда ташишдан темир йўллар орқали ташишга ўтишда кўмаклашиш таклиф этилади.

Турғун органик ифлослантирувчи моддалар тўғрисидаги Стокгольм конвенцияси талабларини бажариш бўйича ҳаракатлар режасини ишлаб чиқиб, амалга оширишни таъминлаш, истеъмол хусусиятларини йўқотган ва таркибида хавфли моддалар мавжуд бўлган товарлар (симобли лампа ва приборлар, батарейкалар, аккумулятор ва бошқалар)ни йиғиш, фойдаланиш ва зарарсизлантириш тизимини ташкил этиш орқали саноат чиқиндиларининг ҳосил бўлиш ҳажмларини камайтириш ҳамда мавжуд ҳажмларини қисқартириш, шу жумладан хавфли чиқиндиларнинг аҳоли саломатлигига ва атроф-муҳитга салбий таъсирининг олдини олишда самарали натижага эришилади.

Иқтисодиётни экологиялаштириш соҳасида экологик жиҳатларнинг давлат сиёсатига, шу жумладан режалар, дастурлар ва бошқа стратегик ҳужжатларни стратегик экологик баҳолаш механизмининг жорий этиш, шунингдек, алоҳида лойиҳаларнинг атроф-муҳитга таъсирини баҳолаш орқали интеграциялашувини таъминлаш, атроф-муҳитнинг сифатини белгиловчи устувор йўналишлар бўйича халқаро стандартларга ўтишни таъминлаш чораларини кўриш лозим.

Шунингдек, ифлослантирувчи моддаларни чиқарганлик ва оқизганлик учун тўлов миқдорларининг улар ҳажмига ҳамда атроф-муҳит ва аҳоли саломатлиги учун хатарлилигига боғлиқлигини таъминлаш, хўжалик фаолиятдан атроф-муҳитга етказиладиган зарарни ҳисоблашнинг самарали методикаларини ишлаб чиқиш ва уларни жорий этиш орқали табиатдан фойдаланишнинг самарали иқтисодий механизмларига эришилади.

Ўзбекистон Республикасининг Экологик кодексини ишлаб чиқиш ва қабул қилиш орқали атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида давлат органларининг функция ҳамда вазифаларини аниқ чегаралаш, шунингдек уларнинг ҳаракатлари мувофиқлаштирилишини таъминлашга қаратилган бўлар эди.

Албатта, фуқаролик жамияти институтлари ва аҳолининг кенг иштирокисиз атроф-муҳитни муҳофаза қилиш муаммоларини ҳал этиб бўлмайди. Бунда аҳолининг экологик билим даражаси алоҳида аҳамиятга эгадир.

Шу сабабли, экологик жиҳатдан потенциал хавфли лойиҳаларни амалга ошириш бўйича жамоатчилик эшитишларини ўтказиш, шунингдек атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасидаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқиш бўйича ишчи гуруҳлар таркибига фуқаролик жамияти институтларини киритиш амалиёти йўлга қўйиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни такомиллаштиришга оид таклиф ва тавсиялар:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг “IX боб. Иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлар” номини қуйидагича ўзгартириш:

“Иқтисодий, ижтимоий ва экологик ҳуқуқлар”.

2. Ўзбекистон Республикаси Конституциясини қуйидаги 42¹-модда билан тўлдириш таклиф этилади:

“42¹-модда. Ҳар ким соғлом ва қулай атроф-муҳитга, унинг ҳолати ҳақидаги ҳаққоний ахборотга эга бўлиш ҳамда ўз соғлиғига ёки мол-мулкига экологик ҳуқуқбузарлик туфайли етказилган зарарнинг ўрни қопланиши ҳуқуқига эга”.

3. Ўзбекистон Республикаси Конституциясини қуйидаги 42²-модда билан тўлдириш таклиф этилади:

“42²-модда. Давлат барқарор ривожланиш принципига мувофиқ атроф-муҳитни яхшилаш, тиклаш ва ҳимоя қилиш, экологик мувозанатни сақлаш бўйича чора-тадбирларни амалга оширади.

Давлат экологик муҳит хавф солиб туран ҳудудларда экологик тизимини ҳимоя қилиш ва тиклаш, уни ижтимоий, иқтисодий жиҳатдан барқарор ривожлантириш бўйича зарур чоралар кўради”.

4. Ўзбекистон Республикасининг 09.12.1992 йилдаги “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида” 754-ХП-сон Қонунини қуйидаги 1¹-модда билан тўлдириш:

“1¹-модда. Асосий тушунчалар

Ушбу Қонунда қуйидаги асосий тушунчалар қўлланилади:

атроф-муҳит – табиий муҳит таркибий қисмлари, табиий ва табиий-антропоген объектлар, шунингдек антропоген объектлар мажмуи;

атроф табиий муҳит (кейинги ўринларда - табиат) – табиий муҳит таркибий қисмлари, табиий ва табиий-антропоген объектлар мажмуи;

табиий объект – табиий экологик тизим, табиий ландшафт ва уларнинг табиий хусусиятларини сақлаб қолган таркибий элементлари;

экология тизимлари – табиий муҳитнинг объектив равишда мавжуд бўлган, фазовий ва ҳудудий чегараларига эга бўлган ҳамда тирик (ўсимликлар, ҳайвонлар ва бошқа организмлар) ва унинг жонсиз элементлари ягона функционал яхлитлик сифатида ўзаро таъсир қиладиган ва моддалар ва энергия алмашинуви билан ўзаро боғланган объектив қисми;

табиий ресурслар – энергия манбалари, ишлаб чиқариш маҳсулотлари ва истеъмол товарлари сифатида хўжалик ва бошқа фаолиятни амалга

оширишда фойдаланиладиган ёки фойдаланилиши мумкин бўлган ҳамда истеъмол қийматига эга бўлган табиий муҳитнинг таркибий қисмлари, табиий объектлари ва табиий-антропоген объектлари;

атроф-муҳитни муҳофаза қилиш – Ўзбекистон Республикасининг давлат бошқаруви органлари, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, жамоат бирлашмалари ва нотижорат ташкилотлари, юридик ва жисмоний шахсларнинг табиий муҳитни сақлаш ва тиклашга, табиий ресурслардан фойдаланиш ва қайта ишлаб чиқариш, хўжалик ва бошқа фаолиятнинг атроф-муҳитга салбий таъсирининг олдини олишга ва унинг оқибатларини бартараф этишга қаратилган фаолияти;

атроф табиий муҳит сифати – физикавий, кимёвий, биологик ва бошқа кўрсаткичлар ва (ёки) уларнинг комбинацияси билан тавсифланган атроф-муҳит ҳолати;

кулай атроф-муҳит – сифати табиий экологик тизимлар, табиий ва табиий-антропоген объектларнинг барқарор ишлашини таъминлайдиган муҳит;

табиий ресурслардан фойдаланиш – табиий ресурслардан фойдаланиш, уларни хўжалик айланмасига жалб қилиш, шу жумладан хўжалик ва бошқа фаолият жараёнида уларга таъсир қилишнинг барча турлари;

атроф муҳитнинг ифлосланиши – хоссалари, жойлашуви ёки миқдори атроф-муҳитга салбий таъсир кўрсатадиган модда ва (ёки) энергиянинг атроф-муҳитга кириши;

ифлослантирувчи моддалар – кимёвий моддалар, шу жумладан радиоактив, бошқа моддалар ва микроорганизмлар учун белгиланган меъёрлардан ортиқ миқдорда ва (ёки) концентрацияларда атроф-муҳитга, инсон ҳаётига, соғлиғига салбий таъсир кўрсатадиган модда ёки моддалар ва микроорганизмлар аралашмаси;

атроф-муҳит сифати стандартлари – атроф-муҳит ҳолатини баҳолаш учун физикавий, кимёвий, биологик ва бошқа кўрсаткичларга мувофиқ белгиланадиган ва уларга мувофиқ қулай муҳит таъминланган стандартлар;

атроф-муҳит мониторинги – атроф-муҳит ҳолатини, шу жумладан табиий муҳитнинг таркибий қисмларини, табиий экологик тизимларни, уларда содир бўлаётган жараёнлар ва ҳодисаларни комплекс кузатиш, атроф-муҳит ҳолатининг ўзгаришини баҳолаш ва прогнозлаш;

экологик назорат – атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасидаги қонун ҳужжатлари бузилишининг олдини олишга, аниқлашга ва уларга чек қўйишга, юридик шахслар ва якка тартибдаги тадбиркорларнинг талабларга, шу жумладан атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасидаги стандартлар ва қоидаларга, нормалар ва қоидаларга риоя этилишини таъминлашга қаратилган чора-тадбирлар тизими;

экологик талаблар – атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасидаги қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар билан белгиланган ҳўжалик ва бошқа фаолиятга қўйиладиган мажбурий шартлар, чекловлар ёки уларнинг комбинацияси;

атроф-муҳитга зарар етказиш – ифлосланиши оқибатида атроф-муҳитнинг салбий ўзгариши, табиий экологик тизимларнинг деградацияси ва табиий ресурсларнинг тугаши;

экологик хавфсизлик – табиий муҳит ва инсоннинг ҳаётий манфаатларини ҳўжалик ва бошқа фаолиятнинг юзага келиши мумкин бўлган салбий таъсиридан, табиий ва техноген хусусиятли фавқулодда вазиятлардан, уларнинг оқибатларидан муҳофаза қилиш ҳолати”.

5. Ўзбекистон Республикасининг 09.12.1992 йилдаги “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида” 754-ХП-сон Қонунини қуйидаги 6¹-модда билан тўлдириш:

“6¹-модда. Атроф-муҳит ҳолати тўғрисидаги маълумотлар (экологик маълумотлар)

Атроф-муҳит ҳолати тўғрисидаги маълумотлар (экологик маълумотлар) – эга бўлишни чеклаб бўлмайдиган оммавий ахборотдир, Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига мувофиқ давлат сири сифатида таснифланган маълумотлар бундан мустасно.

Вазирликлар, давлат қўмиталари ва давлат бошқарувининг бошқа органларига тегишли бўлган атроф-муҳит ҳолати тўғрисидаги қуйидаги маълумотлар ушбу органлар томонидан қонунда белгиланган тартибда тақдим этилади:

1) атроф-муҳитнинг ҳолати ва ифлосланиши, шу жумладан атмосфера ҳавоси, ер усти сувлари, сув ҳавзалари, тупроқларнинг ҳолати ва ифлосланиши тўғрисида;

2) радиациявий ҳолат тўғрисида;

3) ифлослантирувчи моддалар чиқиндилари, чиқиндилари даражаси ва (ёки) ҳажми тўғрисида;

4) саноат ва қаттиқ маиший чиқиндиларни қайта ишлаш тўғрисида;

5) атроф-муҳитга салбий таъсирни камайтириш юзасидан кўрилаётган чора-тадбирлар тўғрисида”.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

(Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, методологик аҳамиятга эга нашрлар, илмий мақола, илмий адабиётлар)

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. <https://lex.uz/docs/20596>.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Қонуни, <https://lex.uz/docs/107115>.
3. Ўзбекистон Республикасининг “Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида”ги Қонуни, <https://lex.uz/docs/12328>.
4. Ўзбекистон Республикасининг “Метрология тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш ҳақида” Қонуни, <https://lex.uz/docs/4782808>.
5. Ўзбекистон Республикасининг “Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Қонуни, <https://lex.uz/docs/55561>.
6. Ўзбекистон Республикасининг “Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида”ги Қонуни, <https://lex.uz/docs/3030362>.
7. Ўзбекистон Республикасининг “Экологик экспертиза тўғрисида”ги Қонуни, <https://lex.uz/docs/32955>.
8. Ўзбекистон Республикасининг “Радиациявий хавфсизлик тўғрисида”ги Қонуни, <https://lex.uz/docs/26166>.
9. Ўзбекистон Республикасининг “Чиқиндилар тўғрисида”ги Қонуни, <https://lex.uz/docs/42423>.
10. Ўзбекистон Республикасининг “Экологик назорат тўғрисида”ги Қонуни, <https://lex.uz/docs/2304953>.
11. Ўзбекистон Республикасининг “Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида”ги Қонуни, <https://lex.uz/docs/415135>.
12. Ўзбекистон Республикасининг “Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида”ги Қонуни, <https://lex.uz/docs/3029502>.
13. “Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси”, <https://lex.uz/docs/152653>.
14. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 30.10.2019 йилдаги “2030 йилгача бўлган даврда Ўзбекистон Республикасининг Атроф муҳитни муҳофаза қилиш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида” ПФ-5863-сон Фармони, <https://lex.uz/search/nat?actnum=5863>.
15. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 21.04.2017 йилдаги “Экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида давлат бошқаруви тизимини такомиллаштириш тўғрисида” ПФ-5024-сон Фармони, <https://lex.uz/docs/3174498>.
16. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 18.05.2018 йилдаги “Маиший чиқиндилар билан боғлиқ ишларни амалга ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3730-сон Қарори, <https://lex.uz/ru/docs/3741863>.

17. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 11.10.2018 йилдаги “Табиатни муҳофаза қилишни таъминлашнинг иқтисодий механизмларини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” 820-сон Қарори, <https://lex.uz/docs/3971356>.

18. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 26.11.2018 йилдаги “Экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида илмий-тадқиқот базасини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 958-сон Қарори, <https://lex.uz/ru/docs/4079782>.

19. Ўзбекистон томонидан имзоланган экология ва атроф-муҳит бўйича халқаро шартномалар: рўйхат ва ҳаволалар, 2020 йил 18 август, https://by.odh-office.eu/razviccio-patencyjalu-arhanizacyj_innovative-uzbekistan/mezhdunarodnye-soglasheniya-po-ekologii-i-okruzhayushchey-srede-podpisannye-uzbekistanom-spisok-i.

20. Халқаро табиатни муҳофаза қилиш иттифоқига Марказий Осиёдан биринчи давлат аъзо бўлди. Экология. Юнеско. (2021 йил 31 октябрь). <https://news.rambler.ru/ecology/47491154-v-mezhdunarodnyu-soyuz-ohrany-prirody-vstupila-pervaya-strana-iz-tsentralnoy-azii>.

21. Девид Р. Бойд (David R. Boyd), Британия Колумбия университетининг ҳуқуқ, сиёсат ва барқарорлик кафедраси доценти. У 2018 йил августидан БМТнинг инсон ҳуқуқлари ва атроф-муҳит бўйича махсус маърузачиси. <https://www.the-possible.com/human-right-healthy-environment>.

22. Девид Р. Бойд (2019). Хавфсиз иқлим: Инсон ҳуқуқлари ва атроф-муҳит бўйича махсус маърузачининг маърузаси. А/74/161. [Электрон ресурс] // БМТнинг инсон ҳуқуқлари ва атроф-муҳит бўйича махсус маърузачиси [веб-сайт]. - URL: <http://srenvironment.org/report/a-safe-climate-human-rights-and-climate-change>.

23. Д.Ворстер “Ернинг охири: замонавий атроф-муҳит тарихининг истиқболлари” (Нью-Йорк: Кембриж университети нашриёти, 1988)

24. Жон Нокс “Хавфсиз, тоза ва соғлом атроф-муҳитдан фойдаланиш билан боғлиқ инсон ҳуқуқлари мажбуриятлари масаласи бўйича мустақил эксперт ҳисоботи” (Mapping Report, UN Doc No A/HRC/25/53); Филипп Сандс “Халқаро экологик ҳуқуқ тамойиллари” (Cambridge University Press, 2-нашр, 2003); Патрисия Бирни ва Алан Бойл “Халқаро ҳуқуқ ва атроф-муҳит” (Oxford University Press, 2-нашр, 2002); Шелтон “Инсон ҳуқуқлари, атроф-муҳит ҳуқуқлари ва атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқ”; Ксентини Фатма “Инсон ҳуқуқлари ва атроф-муҳит бўйича махсус маърузачининг маърузаси” (UN Doc E/CN.4/Sub.2/1994/9); Неил Попович “Халқаро инсон ҳуқуқлари ва давлат конституциялари билан экологик адолатни таъминлаш (Stanford Environmental Law Journal 338, 340); Инсон ҳуқуқлари ва атроф-муҳит, Инсон Ҳуқуқлари Кенгаши 16/11, 16-сессия, Кун тартибининг 3-банди, UN Doc A/HRC/Res/16/11 (24 March 2011).

25. Девид Р. Бойд “Атроф-муҳит ҳуқуқлари инқилоби: Конституциялар, инсон ҳуқуқлари ва атроф-муҳит бўйича глобал тадқиқот” (Vancouver: University of British Columbia Press) // URL: <https://www.ubcpres.ca/the-environmental-rights-revolution>.

26. Ж.Борроус “Маҳаллий халқлар конституцияси” (Toronto: University of Toronto Press, 2010) // URL: <https://utorontopress.com/9781442610385/canadas-indigenous-constitution>.

27. Р.Карсон “Сокин баҳор” (“Silent Spring”) китоби, (Boston: Houghton Mifflin, 1962), 15 б. // URL: https://library.uniteddiversity.coop/More_Books_and_Reports/Silent_Spring-Rachel_Carson-1962.pdf.

28. Стокгольм декларацияси (БМТнинг инсон атроф-муҳити бўйича конференцияси декларацияси), 1972 йил, UN Doc. A/Conf.48/14/Rev.1. // URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/NG9/001/72/PDF/NG900172.pdf?OpenElement>.

29. Инсон ҳуқуқлари кенгашининг 48 сессиядаги ҳисоботи (2021 йил 13 сентябрь-11 октябрь) A/76/53/Add.1 13 бет, <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G21/294/34/PDF/G2129434.pdf?OpenElement>.

30. Катарина Циммер “Соғлом атроф-муҳит инсон ҳуқуқи сифатида” (Knowable Magazine on April 21, 2021) // URL: <https://www.scientificamerican.com/article/a-healthy-environment-as-a-human-right>.

31. Намибия Ачесонга қарши (State v. Acheson 1991 2 SA 805). <https://media.namiblii.org/files/judgments/nasc/1998/2/1998-nasc-2.pdf>.

32. Португалия Республикаси Конституцияси, 02.04.1976 й. // Дунё давлатларининг (мамлакатларининг) конституциялари // URL: <https://worldconstitutions.ru/?p=141>.

33. Янн Агила “Соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқук”. <https://www.iucn.org/news/world-commission-environmental-law/202110/right-a-healthy-environment>.

34. Д.Лоу ва М.Верстиг (D.Law and M.Versteeg) “АҚШ Конституцияси таъсирининг пасайиши”, (New York University Law Review 87 (2012)). <https://deliverypdf.ssrn.com/delivery.php>.

35. Робин Черчилл “Инсон ҳуқуқлари бўйича мавжуд шартномалардаги экологик ҳуқуқлар” Алан Бойл ва Майкл Андерсон таҳририда, “Атроф-муҳитни муҳофаза қилишга инсон ҳуқуқлари ёндашувлари” (Clarendon, 1996) 89, 106.

36. Габчиково-Надьямарош лойиҳаси (Венгрия Словакияга қарши), 1997 йил, ICJ Rep 7, 91-92 (Вице-президент Верамантри).

37. Инсон ва халқлар ҳуқуқлари тўғрисидаги Африка Хартияси, 1981 йил, <https://normativ.kontur.ru/document?moduleId=1&documentId=12633>.

38. Инсон ҳуқуқлари бўйича Араб Хартияси, 2004 йил, <https://www.worldislamlaw.ru/?p=134>.

39. Инсон ҳуқуқлари бўйича Америка конвенцияси ёки Сан-Хосе пакти - инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича минтақавий конвенцияга 1998 йилдаги Сан-Салвадор протоколи. <http://www.oas.org/juridico/english/treaties/a-52.html>.

40. Лотин Америкаси ва Кариб ҳавзасида ахборотга кириш, жамоатчилик иштироки ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича 2018

- йилдаги минтақавий келишув.
https://repositorio.cepal.org/bitstream/handle/11362/43583/1/S1800428_en.pdf.
41. БМТнинг Европа Иқтисодий Комиссиясининг 1998 йилдаги “Ахборотдан фойдаланиш, қарорлар қабул қилишда жамоатчилик иштироки ва атроф-муҳит масалалари бўйича одил судловдан фойдаланиш тўғрисида”ги Конвенцияси.
https://unecse.org/DAM/env/pp/Publications/2015/Aarhus_Convention_Implementation_Guide_R.pdf.
42. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича Глобал пакт лойиҳаси (Сорбонна, Париж, 2017 йил 24 июнь).
<https://globalpactenvironment.org/uploads/EN.pdf>.
43. А.П.Анисимов “Инсон ва фуқаронинг соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқи” <http://lawdiss.narod.ru/oglav/0220.htm>.
44. А.М.Шафиков, М.С.Сагандиков “Соғлом атроф-муҳитга бўлган конституциявий ҳуқуқлар ва унинг ҳолати тўғрисидаги маълумотлар радиация таъсирига учраган фуқароларнинг алоҳида ҳуқуқий мақомининг элементи сифатида”. <https://vestnik.susu.ru> > law > article > download > 2072 > 2013.
45. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси 1992 йил 08 декабрь, (24-модда), <https://lex.uz/docs/20596#39029>.
46. М.М.Бринчук “Атроф-муҳит ҳуқуқи: дарслик”, 2010 й., 23 б.
<https://refdb.ru/look/2113340-pall.html>.
47. М.М.Бринчук “Миллий хавфсизлик нуқтаи назаридан соғлом атроф-муҳитга бўлган конституциявий ҳуқуқ”, Давлат ва ҳуқуқ, 2014 йил, 1-сон, <https://naukarus.com/konstitutsionnoe-pravo-na-blagopriyatnuyu-okruzhayuschuyu-sredu-v-svete-natsionalnoy-bezopasnosti>.
48. С.М.Габиева, Х.М.Қурбоналиева “Шахс ва фуқаронинг соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқининг моҳияти ва мазмуни масаласи тўғрисида”, Қонун ва ҳуқуқ, 2015 йил, 6-сон. <https://naukarus.com/k-voprosu-o-suschnosti-i-soderzhanii-prava-cheloveka-i-grazhdanina-na-blagopriyatnuyu-okruzhayuschuyu-sredu-v-rossiyskoj>.
49. И.А.Цверрианашвили 1972 йилдаги Стокгольм конференцияси ва унинг халқаро экологик ҳамкорликни ривожлантиришдаги роли // Нижний Новгород университети ахборотномаси. 2016 йил - 1-сон. – 89 бет.
50. БМТнинг Атроф-муҳит бўйича Конференцияси декларацияси // БМТ [веб-сайт] URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declarathenv.shtml.
51. Бош Ассамблеянинг 1972 йил 15 декабрдаги “Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида халқаро ҳамкорлик бўйича ташкилий-молиявий чора-тадбирлар” қарори. A/RES/2997 (XXVII).// БМТ [веб-сайт]. - URL: <https://undocs.org/ru/A/S-19/5>.
52. БМТнинг Атроф-муҳит бўйича дастурининг роли ва мандати тўғрисидаги Найроби декларацияси, 1997 йил 7 февраль. // БМТ [веб-сайт] A/C-19/5. URL: <https://undocs.org/ru/A/S-19/5>.

53. 1976 йил 10 декабрдаги Атроф-муҳитга таъсир қилиш воситаларидан ҳарбий ёки бошқа душманлик мақсадларда фойдаланишни тақиқлаш тўғрисидаги конвенция // БМТ [веб-сайт]. - URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/hostenv.shtml.

54. Бош Ассамблеянинг 1982 йил 28 октябрдаги “Бутунжаҳон табиат хартияси” қарори. A/RES/37/7 // БМТ [веб-сайт] URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/37/7>.

55. Атроф-муҳит ва ривожланиш бўйича Бутунжаҳон комиссиясининг “Бизнинг умумий келажагимиз” маърузаси: Бош Ассамблеянинг 1987 йил 4 августдаги қарорига илова. A/42/427 // БМТ [веб-сайт]. - URL: <https://undocs.org/ru/A/42/427>.

56. 1985 йил 22 мартдаги Озон қатламини ҳимоя қилиш тўғрисидаги Вена конвенцияси // БМТ [веб-сайт]. - URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/ozone.shtml.

57. 1987 йил 16 сентябрдаги Озон қатламини емирувчи моддалар бўйича Монреал протоколи // БМТ [веб-сайт]. - URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/montreal_prot.shtml

58. 1991 йил 25 февралдаги Трансчегаравий контекста атроф-муҳитга таъсирни баҳолаш тўғрисидаги конвенция. // БМТ [веб-сайт] - URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/env_assessment.shtml.

59. 1992 йилдаги Биологик хилма-хиллик тўғрисидаги конвенция. // БМТ URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/biodiv.shtml

60. Атроф-муҳит ва ривожланиш бўйича Рио-де-Жанейро декларацияси (БМТнинг Атроф-муҳит ва ривожланиш бўйича конференцияси томонидан 1992 йил 3-14 июнда қабул қилинган). // БМТ [веб-сайт] URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/riodecl.shtml

61. “XXI аср кун тартиби” (БМТнинг Атроф-муҳит ва ривожланиш бўйича конференцияси томонидан қабул қилинган, Рио-де-Жанейро, 1992 йил 3-14 июн). // БМТ [веб-сайт] URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/agenda21.shtml.

62. 2012 йил 19 июндаги “Рио+20” Барқарор ривожланиш бўйича БМТ конференциясининг “Биз истаган келажак” якуний ҳужжати. A/CONF.216/L.1* // United Nations PaperSmart [веб-сайт]. - URL: <https://rio20.un.org/papersmart>.

63. Бош Ассамблеянинг 2015 йил 1 сентябрдаги “Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Саммитининг 2015 йилдан кейинги ривожланиш кун тартибини қабул қилиш бўйича якуний ҳужжати лойиҳаси” резолюцияси. A/RES/69/315 // БМТ [веб-сайт]. - URL: https://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/69/L.85&Lang=R

64. 1998 йил 25 июндаги Атроф-муҳит масалалари бўйича ахборотдан фойдаланиш, қарорлар қабул қилишда жамоатчилик иштироки ва одил судловдан фойдаланиш тўғрисидаги конвенция (Орхус конвенцияси) // БМТ

[веб-сайт]. - URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/orhus.shtml.

65. БМТнинг Иқлим ўзгариши тўғрисидаги 1992 йил 9 майдаги Ҳадли конвенцияси. // БМТ [веб-сайт]. - URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/climate_framework_conv.shtml.

66. БМТнинг Иқлим ўзгаришлари тўғрисидаги Ҳадли конвенциясига доир 1997 йил 11 декабрдаги Киото Баённомаси. // БМТ [веб-сайт]. - URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/climate_framework_conv.shtml.

67. 2015 йил 12 декабрдаги Париж битими. // United Nations Framework Convention on Climate Change [веб-сайт]. - URL: <https://unfccc.int/process-and-meetings/the-paris-agreement/the-paris-agreement>.

68. Табиат ва табиий ресурсларни муҳофаза қилиш халқаро иттифоқининг Атроф-муҳитга оид ҳуқуқ-тартибот тўғрисидаги Бутунжаҳон декларацияси (Рио-де-Жанейрода 2016 йил 26-29 апрелда бўлиб ўтган Атроф-муҳит ҳуқуқи бўйича Жаҳон Конгресси томонидан қабул қилинган). // International Union for Conservation of Nature [веб-сайт]. - URL: <https://www.iucn.org/commissions/world-commission-environmental-law/wcel-resources/environmental-rule-law>.

69. Boyd, D. (2019). Safe Climate: A Report of the Special Rapporteur on Human Rights and the Environment. A/74/161. // UN Special Rapporteur to Human Rights and the Environment [веб-сайт]. - URL: <http://srenvironment.org/report/a-safe-climate-human-rights-and-climate-change>.

70. Boyd, D. (2019). Issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment. A/HRC/40/55. - URL: <https://undocs.org/en/a/hrc/40/55>.

71. Additional protocol to the American Convention on Human Rights in the area of economic, social and cultural rights «Protocol of San Salvador» // The Organization of American States [веб-сайт]. - URL: <http://www.oas.org/juridico/english/treaties/a-52.html>.

72. Arab Charter on Human Rights 2004 // University of Minnesota Human Rights Library [вебсайт]. - URL: <http://hrlibrary.umn.edu/instree/loas2005.html?msource=UNWDEC19001&tr=y&auid=3337655>.

73. 2012 йилдаги Жануби-Шарқий Осиё давлатлари ассоциациясининг Инсон ҳуқуқлари декларацияси. // РФ юридик портали. Пашков кутубхонаси. // [веб-сайт]. - URL: <https://constitutions.ru/?p=8333>.

74. Boyd, D. (2019). Issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment. A/HRC/40/55. // БМТ [веб-сайт]. - URL: <https://undocs.org/en/a/hrc/40/55>.

75. Россия Федерацияси Конституцияси (1993 йил 12 декабр) // <https://constitutionrf.ru/rzd-1/gl-2/st-42-krf>.

76. Россия Федерациясининг “Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятини ташкил этиш ва фаолиятининг айрим масалаларини тартибга солишни такомиллаштириш тўғрисида” 2020 йил 14 мартдаги №1-ФКЗ қонуни // https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_346019/3d0cac60971a511280cbba229d9b6329c07731f7.

77. Ҳозирги авлодларнинг келажак авлодлар олдидаги масъулияти тўғрисидаги декларация (БМТнинг Таълим, фан ва маданият масалалари бўйича Бош конференцияси (ЮНЕСКО) томонидан 1997 йил 12 ноябрда қабул қилинган) // United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization [сайт]. - URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000110220_rus.page=97.

78. Costa Rica's Constitution of 1949 with Amendments through 2015 // Constitute - URL: https://constituteproject.org/constitution/Costa_Rica_2015?lang=en.

79. Fiji's Constitution of 2013 // URL: https://constituteproject.org/constitution/Fiji_2013?lang=en.

80. Switzerland's Constitution of 1999 with Amendments through 2014 // Constitute. - URL: https://constituteproject.org/constitution/Switzerland_2014?lang=en.

81. Нидерландия Қироллигининг 1983 йил 17 февралдаги Конституцияси // Дунё давлатларининг (мамлакатларининг) конституциялари // URL: <http://worldconstitutions.ru/?p=143>.

82. Испания Қироллиги Конституцияси, 27.12.1978 й. // Дунё давлатларининг (мамлакатларининг) конституциялари // URL: <http://worldconstitutions.ru/?p=149>.

83. Португалия Республикаси Конституцияси, 02.04.1976 й. // Дунё давлатларининг (мамлакатларининг) конституциялари // URL: <https://worldconstitutions.ru/?p=141>.

84. Туркия Республикаси Конституцияси, 07.11.1982 й. // Дунё давлатларининг (мамлакатларининг) конституциялари // URL: <https://worldconstitutions.ru/?p=84>.

85. Бразилия Конституцияси, 05.10.1988 й. // Дунё давлатларининг (мамлакатларининг) конституциялари // URL: <https://worldconstitutions.ru/?p=563>.

86. Boyd, D. The implicit constitutional right to a healthy environment // Review of European Community and International Environmental Law. – 2011. - Vol. 20. - № 2. - PP. 171–179.

87. Ўзбекистон Республикасининг “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Қонуни, 09.12.1992 йил, 754-ХП-сон. [веб-сайт] // <https://lex.uz/docs/107115>

88. Boyd, D. (2019). Issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment. A/HRC/40/55. // БМТ [веб-сайт]. - URL: <https://undocs.org/en/a/hrc/40/55>.

89. БМТ Бош Ассамблеяси Инсон ҳуқуқлари кенгашининг 2021 йил 13 сентябр - 8 октябрда бўлиб ўтган 48-сессия, Кун тартибининг 3-банди //

БМТ [веб-сайт]. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/LTD/G21/270/17/PDF/G2127017.pdf?OpenElement>.

90. Она Ер ҳуқуқларини ҳисобга олиш ва тан олиш зарурлиги бўйича тадқиқотлар. БМТнинг Иқтисодий ва Ижтимоий Кенгаши. E/C.19/2010/4 // БМТ [веб-сайт]. - URL: https://search.un.org/results.php?query=E/C.19/2010/4&lang=en&tplfilter=documents&tpl=dist_search.

91. Boyd, D. (2019). Issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment. A/HRC/40/55. // БМТ [веб-сайт]. - URL: <https://undocs.org/en/a/hrc/40/55>.

92. Juliana v. United States (2015). Complaint: 08/12/2015. // Climate Change Litigation Databases [сайт]. - URL: <http://climatecasechart.com/case/juliana-v-united-states/?cn-reloaded=1>.

93. The Code of Laws of the United States of America. § 4331(b)(1). // Legal Information Institute URL: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/42/4331>.

94. АҚШ Конституциясига киритилган тузатишлар (1798 - 1971). // АҚШ ҳақида маълумот // URL: <https://state-usa.com/usa-constitution/215-popravki-k-konstitutsii-ssha#p5>.

95. Torres, G., Bellinger, N. The Public Trust: The Law's DNA (2014). // Cornell Law Faculty Publications // URL: <https://scholarship.law.cornell.edu/facpub/1213>.

96. Juliana v. United States (2015). Opinion and Order: 11/10/2016. // Climate Change Litigation Databases // URL: <http://climatecasechart.com/case/juliana-v-united-states/?cn-reloaded=1>.

97. Leghari v. Federation of Pakistan (2015). // Climate Change Litigation Databases // URL: <http://climatecasechart.com/non-us-case/ashgar-leghari-v-federation-of-pakistan>.

98. Pakistan's Constitution of 1973, Reinstated in 2002, with Amendments through 2018 // Constitute // URL: https://constituteproject.org/constitution/Pakistan_2018?lang=en.

99. Нидерландия Қироллигининг 1983 йил 17 февралдаги Конституцияси // Дунё давлатларининг (мамлакатларининг) конституциялари // URL: <http://worldconstitutions.ru/?p=143>.

100. Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги конвенция (04.11.1950 йилда Римда тузилган, 13.05.2004 йилдаги таҳрирда, “Баённома №1” билан бирга, 20.03.1952 йилда Парижда имзоланган), “Конвенцияга киритилган ҳуқуқ ва эркинликларга қўшимча равишда баъзи ҳуқуқ ва эркинликларни таъминлаш тўғрисидаги №4 Баённома ва унга биринчи Протокол” (16.09.1963 йилда Страсбургда имзоланган), “Баённома №7” (22.11.1984 йилда Страсбургда имзоланган) // СПС Консультант Плюс.

101. Boyd, D. (2019). Safe Climate: A Report of the Special Rapporteur on Human Rights and the Environment. A/74/161.

102. Россия Федерациясининг 2002 йил 10 январдаги 7-ФЗ-сонли “Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Федерал қонуни (26.03.2022 йилдаги таҳрирда) <https://fzakon.ru/laws/federalnyu-zakon-ot-10.01.2002-n-7-fz/statya-77>.

103. Ўзбекистон Республикасининг “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Қонуни, 09.12.1992 йил, 754-ХП-сон. [веб-сайт] // <https://lex.uz/docs/107115>.

104. 1945 йилдан бери БМТ аъзолари сонининг ўсиши // БМТ [веб-сайт] // URL: <https://www.un.org/ru/sections/member-states/growthunited-nations-membership-1945-present/index.html>.

105. БМТ Устави (1945 йил 26 июнда Сан-Францискода қабул қилинган) // БМТ [веб-сайт]. //URL: <https://www.un.org/ru/sections/uncharter/chapter-i/index.html>.

106. Бош Ассамблеянинг 2018 йил 10 майдаги “Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича Бутунжаҳон пактини тузиш тўғрисида”ги қарори А/РЕС/72/277 // БМТ [веб-сайт]. // URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/72/277>.

107. Global Pact for the Environment (Draft project). // International Union for Conservation of Nature [веб-сайт]. - URL: <https://www.iucn.org/commissions/world-commissionenvironmental-law/events-wcel/past-events/global-pact-environment-june-2017>.

108. Saiger, A.J. (2019). Whose rights? Whose justice? (Second part): An interview with Marta Torre-Schaub on climate liability and climate justice. // Völkerrechtsblog [веб-сайт]. - URL: <https://voelkerrechtsblog.org/whose-rights-whose-justice-second-part>.

109. С.А.Боголюбов “Россиянинг табиий ресурслари устидан суверенитетини тан олиш ва оқлаш” [веб-сайт]. - URL: <https://lexrussica.msar.ru/jour/article/viewFile/98/99>.

110. 2015 йил 12 декабрдаги Париж битими. // United Nations Framework Convention on Climate Change [веб-сайт]. - URL: <https://unfccc.int/process-andmeetings/the-paris-agreement/the-paris-agreement>.

111. Доимий органик ифлослантирувчи моддалар бўйича Стокгольм конвенцияси (2001 йил 22 май). https://www.waste-management.org/tehnologii_razrusheniya/stokgolmskaja_konvencija.

112. БМТнинг Иқлим ўзгариши тўғрисидаги Ҳадли конвенцияси (1992 йил 9 май). <https://ria.ru/20211031/konventsija-1756840004.html>.

113. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 30.10.2019 йилдаги “2030 йилгача бўлган даврда Ўзбекистон Республикасининг Атроф муҳитни муҳофаза қилиш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида” ПФ-5863-сон Фармони, <https://lex.uz/search/nat?actnum=5863>.

114. Иқлим ўзгариши бўйича Париж битими (2015 йил 12 декабрь) <https://www.un.org/ru/climatechange/paris-agreement>.

115. Озон қатламини ҳимоя қилиш бўйича Вена конвенцияси (1985 йил 22 март). https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/ozone.shtml.

116. Озон қатламини бузувчи моддаларга доир Монреаль протоколи (1987 йил 16 сентябрь).
https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/montreal_prot.shtml.
[/https://www.ecacool.com/zakonodatelstvo/bazovie_dokumenti/monrealskii_protokol](https://www.ecacool.com/zakonodatelstvo/bazovie_dokumenti/monrealskii_protokol).

117. Биологик хилма-хиллик тўғрисидаги конвенция тарихи (11.07.2022 й.) <https://www.cbd.int/history>.

118. Хавфли чиқиндиларни чегараларо ташиш ва йўқ қилиб юбориш устидан назорат қилиш тўғрисидаги Базель Конвенцияси (1989 йил 22 март) https://legal.un.org/avl/pdf/ha/bcctmhwd/bcctmhwd_ph_r.pdf.

119. Биологик хилма-хиллик ҳақидаги Конвенциянинг биохавфсизлик бўйича Картахен протоколи (2000 йил 29 январь).
<https://bch.cbd.int/protocol/background>.

120. Ёввойи ҳайвонларнинг кўчиб юривчи турларини сақлаб қолишга доир конвенция (1979 йил 23 июн).
<https://www.cms.int/en/legalinstrument/cms>.

121. Трансчегаравий сув оқимлари ва халқаро кўлларни муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисидаги конвенция (1992 йил 17 март).
<https://triatlon-nn.ru/ves/konventsiya-po-ohrane-i-ispolzovaniyu-transgranichnyh-vodotokov-i-mezhdunarodnyh-ozer.html>.

122. Трансчегаравий сув оқимлари ва халқаро кўлларни муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисидаги конвенция.
https://ru.wikibrief.org/wiki/Convention_on_the_Protection_and_Use_of_Transboundary_Watercourses_and_International_Lakes.

123. Йўқолиб кетиш хавфи остида турган ёввойи фауна ва флора турларининг халқаро савдоси тўғрисидаги конвенция (1973 йил 3 март).
https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/cites.shtml.

“Соғлом атроф-муҳитга бўлган инсон ҳуқуқларини таъминлаш масалалари” мавзусидаги диссертацияга 1-илова

Ўзбекистон Республикасининг
КОНСТИТУЦИЯВИЙ ҚОНУНИ ЛОЙИҲАСИ

**Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига
ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида**

1-модда. 1992 йил 8 декабрда ўн иккинчи чақирик Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ўн биринчи сессиясида қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига (Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1993 йил, № 1, 4-модда; 1994 йил, № 1, 5-модда; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2003 йил, № 3-4, 27-модда; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси, 2007 йил, № 4, 162-модда; 2008 йил, № 12, 637-модда; 2011 йил, № 4, 100-модда, № 12/1, 343-модда; 2014 йил, № 4, 85-модда; 2017 йил, № 4, 134-модда, № 5, 201-модда, № 8, 383-модда; 2018 йил, № 10, 674-модда; 2019 йил, № 2, 47-модда, № 3, 162-модда, № 9, 588-модда; 2021 йил, № 2, 139, 140-моддалар) куйидаги ўзгартиш ва қўшимчалар киритилсин:

1) **IX бобнинг номи** куйидаги таҳрирда баён этилсин:

“IX боб. Иқтисодий, ижтимоий ва экологик ҳуқуқлар”;

2) куйидаги мазмундаги **42¹-модда** билан тўлдирилсин:

“**42¹-модда.** Ҳар ким соғлом ва қулай атроф-муҳитга, унинг ҳолати ҳақидаги ҳаққоний ахборотга эга бўлиш ҳамда ўз соғлиғига ёки мол-мулкига экологик ҳуқуқбузарлик туфайли етказилган зарарнинг ўрни қопланиши ҳуқуқига эга”;

3) куйидаги мазмундаги **42²-модда** билан тўлдирилсин:

“42²-модда. Давлат барқарор ривожланиш принципига мувофиқ атроф-муҳитни яхшилаш, тиклаш ва ҳимоя қилиш, экологик мувозанатни сақлаш бўйича чора-тадбирларни амалга оширади.

Давлат экологик муҳит хавф солиб туран ҳудудларда экологик тизимини ҳимоя қилиш ва тиклаш, уни ижтимоий, иқтисодий жиҳатдан барқарор ривожлантириш бўйича зарур чоралар кўради”.

2-модда. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси:

ҳукумат қарорларини ушбу Конституциявий Қонунга мувофиқлаштиради;

давлат бошқаруви органлари ушбу Конституциявий Қонунга зид бўлган ўз норматив-ҳуқуқий ҳужжатларини қайта кўриб чиқишлари ва бекор қилишларини таъминласин;

ушбу Конституциявий Қонуннинг ижросини, ижрочиларга етказилишини ҳамда моҳияти ва аҳамияти аҳоли ўртасида тушунтирилишини таъминласин.

3-модда. Ушбу Конституциявий Қонун расмий эълон қилинган кундан эътиборан кучга киради.

Ўзбекистон Республикасининг

ҚОНУНИ ЛОЙИХАСИ

Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартириш
ва қўшимчалар киритиш тўғрисида

Қонунчилик палатаси томонидан 20__ йил __ _____ да қабул
қилинган.

Сенат томонидан 20__ йил __ _____ да маъқулланган.

1-модда. Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 9 декабрда қабул қилинган 754-ХП-сон “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Қонунига (Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1993 й., 1-сон, 38-модда; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1995 й., 6-сон, 118-модда; 1997 й., 4-5-сон, 126-модда; 1999 й., 1-сон, 20-модда; 2000 й., 5-6-сон, 153-модда; 2000 й., 7-8-сон, 217-модда; 2002 й., 9-сон, 165-модда; 2003 й., 9-10-сон, 149-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004 й., 25-сон, 287-модда; 51-сон, 514-модда; 2006 й., 41-сон, 405-модда; 2011 й., 1-2-сон, 1-модда, 36-сон, 365-модда; 2013 й., 18-сон, 233-модда; 2014 й., 36-сон, 452-модда; 2017 й., 24-сон, 487-модда, 37-сон, 978-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 19.04.2018 й., 03/18/476/1087-сон; 11.09.2019 й., 03/19/566/3734-сон, 15.11.2019 й., 03/19/584/4025-сон; Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 21.04.2021 й., 03/21/683/0375-сон, 12.10.2021 й., 03/21/721/0952-сон) қуйидаги ўзгартириш ва қўшимчалар киритилсин:

1) қуйидаги мазмундаги **1¹-модда** билан тўлдирилсин:

“1¹-модда. Асосий тушунчалар

Ушбу Қонунда қуйидаги асосий тушунчалар қўлланилади:

атроф-муҳит – табиий муҳит таркибий қисмлари, табиий ва табиий-антропоген объектлар, шунингдек антропоген объектлар мажмуи;

атроф табиий муҳит (кейинги ўринларда - табиат) – табиий муҳит таркибий қисмлари, табиий ва табиий-антропоген объектлар мажмуи;

табиий объект – табиий экологик тизим, табиий ландшафт ва уларнинг табиий хусусиятларини сақлаб қолган таркибий элементлари;

экология тизимлари – табиий муҳитнинг объектив равишда мавжуд бўлган, фазовий ва ҳудудий чегараларига эга бўлган ҳамда тирик (ўсимликлар, ҳайвонлар ва бошқа организмлар) ва унинг жонсиз элементлари ягона функционал яхлитлик сифатида ўзаро таъсир қиладиган ва моддалар ва энергия алмашинуви билан ўзаро боғланган объектив қисми;

табиий ресурслар – энергия манбалари, ишлаб чиқариш маҳсулотлари ва истеъмол товарлари сифатида хўжалик ва бошқа фаолиятни амалга оширишда фойдаланиладиган ёки фойдаланилиши мумкин бўлган ҳамда истеъмол қийматига эга бўлган табиий муҳитнинг таркибий қисмлари, табиий объектлари ва табиий-антропоген объектлари;

атроф-муҳитни муҳофаза қилиш – Ўзбекистон Республикасининг давлат бошқаруви органлари, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, жамоат бирлашмалари ва ноτιжорат ташкилотлари, юридик ва жисмоний шахсларнинг табиий муҳитни сақлаш ва тиклашга, табиий ресурслардан фойдаланиш ва қайта ишлаб чиқариш, хўжалик ва бошқа фаолиятнинг атроф-муҳитга салбий таъсирининг олдини олишга ва унинг оқибатларини бартараф этишга қаратилган фаолияти;

атроф табиий муҳит сифати – физикавий, кимёвий, биологик ва бошқа кўрсаткичлар ва (ёки) уларнинг комбинацияси билан тавсифланган атроф-муҳит ҳолати;

кулай атроф-муҳит – сифати табиий экологик тизимлар, табиий ва табиий-антропоген объектларнинг барқарор ишлашини таъминлайдиган муҳит;

табиий ресурслардан фойдаланиш – табиий ресурслардан фойдаланиш, уларни хўжалик айланмасига жалб қилиш, шу жумладан

хўжалик ва бошқа фаолият жараёнида уларга таъсир қилишнинг барча турлари;

атроф муҳитнинг ифлосланиши – хоссалари, жойлашуви ёки миқдори атроф-муҳитга салбий таъсир кўрсатадиган модда ва (ёки) энергиянинг атроф-муҳитга кириши;

ифлослантирувчи моддалар – кимёвий моддалар, шу жумладан радиоактив, бошқа моддалар ва микроорганизмлар учун белгиланган меъёрлардан ортиқ миқдорда ва (ёки) концентрацияларда атроф-муҳитга, инсон ҳаётига, соғлиғига салбий таъсир кўрсатадиган модда ёки моддалар ва микроорганизмлар аралашмаси;

атроф-муҳит сифати стандартлари – атроф-муҳит ҳолатини баҳолаш учун физикавий, кимёвий, биологик ва бошқа кўрсаткичларга мувофиқ белгиланадиган ва уларга мувофиқ қулай муҳит таъминланган стандартлар;

атроф-муҳит мониторинги – атроф-муҳит ҳолатини, шу жумладан табиий муҳитнинг таркибий қисмларини, табиий экологик тизимларни, уларда содир бўлаётган жараёнлар ва ҳодисаларни комплекс кузатиш, атроф-муҳит ҳолатининг ўзгаришини баҳолаш ва прогнозлаш;

экологик назорат – атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасидаги қонун ҳужжатлари бузилишининг олдини олишга, аниқлашга ва уларга чек қўйишга, юридик шахслар ва яқка тартибдаги тадбиркорларнинг талабларга, шу жумладан атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасидаги стандартлар ва қоидаларга, нормалар ва қоидаларга риоя этилишини таъминлашга қаратилган чора-тадбирлар тизими;

экологик талаблар – атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасидаги қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар билан белгиланган хўжалик ва бошқа фаолиятга қўйиладиган мажбурий шартлар, чекловлар ёки уларнинг комбинацияси;

атроф-муҳитга зарар етказиш – ифлосланиши оқибатида атроф-муҳитнинг салбий ўзгариши, табиий экологик тизимларнинг деградацияси ва табиий ресурсларнинг тугаши;

экологик хавфсизлик – табиий муҳит ва инсоннинг ҳаётий манфаатларини хўжалик ва бошқа фаолиятнинг юзага келиши мумкин бўлган салбий таъсирдан, табиий ва техноген хусусиятли фавқулодда вазиятлардан, уларнинг оқибатларидан муҳофаза қилиш ҳолати”.

2) куйидаги мазмундаги **б¹-модда** билан тўлдирилсин:

“б¹-модда. Атроф-муҳит ҳолати тўғрисидаги маълумотлар (экологик маълумотлар)

Атроф-муҳит ҳолати тўғрисидаги маълумотлар (экологик маълумотлар) – эга бўлишни чеклаб бўлмайдиган оммавий ахборотдир, Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига мувофиқ давлат сирини сифатида таснифланган маълумотлар бундан мустасно.

Вазирликлар, давлат қўмиталари ва давлат бошқарувининг бошқа органларига тегишли бўлган атроф-муҳит ҳолати тўғрисидаги куйидаги маълумотлар ушбу органлар томонидан қонунда белгиланган тартибда тақдим этилади:

1) атроф-муҳитнинг ҳолати ва ифлосланиши, шу жумладан атмосфера ҳавоси, ер усти сувлари, сув ҳавзалари, тупроқларнинг ҳолати ва ифлосланиши тўғрисида;

2) радиациявий ҳолат тўғрисида;

3) ифлослантирувчи моддалар чиқиндилари, чиқиндилари даражаси ва (ёки) ҳажми тўғрисида;

4) саноат ва қаттиқ маиший чиқиндиларни қайта ишлаш тўғрисида;

5) атроф-муҳитга салбий таъсирни камайтириш юзасидан кўрилаётган чора-тадбирлар тўғрисида”.

2-модда. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ва бошқа манфаатдор ташкилотлар ушбу Қонуннинг ижросини, ижрочиларга етказилишини ҳамда моҳияти ва аҳамияти аҳоли ўртасида тушунтирилишини таъминласин.

3-модда. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси:

ҳукумат қарорларини ушбу Қонунга мувофиқлаштирсин;

давлат бошқаруви органлари ушбу Қонунга зид бўлган ўз норматив-хуқуқий ҳужжатларини қайта кўриб чиқишлари ва бекор қилишларини таъминласин.

4-модда. Ушбу Қонун расмий эълон қилинган кундан эътиборан уч ой ўтгач кучга киради.

“Соғлом атроф-муҳитга бўлган инсон ҳуқуқларини таъминлаш масалалари” мавзусидаги диссертацияга 2-илова

Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисидаги қонуни лойиҳаси юзасидан таклифлар

Ж А Д В А Л И

Амалдаги таҳрир	Таклиф этилаётган таҳрир	Асослантириш
“Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий қонуни лойиҳаси		
<p>IX боб. Иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлар.</p>	<p>IX боб. Иқтисодий, ижтимоий ва экологик ҳуқуқлар.</p>	<p>Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг ушбу бобига инсон ва фуқароларнинг соғлом атроф-муҳитни таъминлаш борасида фуқароларнинг ҳуқуқлари ва уларнинг кафолатларига қаратилган қўшимча ва ўзгартиришлар киритиш назарда тутилаётганлиги сабабли, ушбу бобга “экологик ҳуқуқлар” дея қўшимча киритиш таклиф этилмоқда.</p>
<p>тўлдирилмоқда</p>	<p>42¹-модда. Ҳар ким соғлом ва қулай атроф-муҳитга, унинг ҳолати ҳақидаги ҳаққоний ахборотга эга бўлиш ҳамда ўз соғлиғига ёки мол-мулкига экологик ҳуқуқбузарлик туфайли етказилган зарарнинг ўрни қопланиши ҳуқуқига эга.</p>	<p>Соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқни мустақил ҳуқуқ сифатида ҳуқуқий даражада мустаҳкамлаш ҳамжамиятнинг салбий экологик ўзгаришларга эътиборини оширади.</p> <p>Агар биз инсон ҳуқуқларини кадрлайдиган бўлсак, улар</p>

<p>тўлдирилмоқда</p>	<p>42²-модда. Давлат барқарор ривожланиш принципига мувофиқ атроф-муҳитни яхшилаш, тиклаш ва ҳимоя қилиш, экологик мувозанатни сақлаш бўйича чора-тадбирларни амалга оширади.</p> <p>Давлат экологик муҳит хавф солиб турган ҳудудларда экологик тизимини ҳимоя қилиш ва тиклаш, уни ижтимоий, иқтисодий жиҳатдан барқарор ривожлантириш бўйича зарур чоралар кўради.</p>	<p>конституцияларга киритилиши керак, чунки бу бизнинг энг олий ва энг кучли қонуимиздир.</p> <p>Ривожланиш ва тараққиёт жараёнига атроф-муҳитни муҳофаза қилиш истагини исботлаш учун тобора кўпроқ мамлакатлар конституцияларида ҳуқуқий тан олиб келмоқда. Халқаро ташкилотлар ва халқаро қонунларнинг институционал таъсири давлатларга нисбатан жуда заиф, чунки конституция ва миллий ҳукуматлар даражасида кўпроқ натижага эришиш мумкин.</p> <p>Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасидаги Ўзбекистон қонунчилиги бўйича давлатимиз томонидан экологик муаммоларга қарши курашдаги фаол позициясини таъкидлаш лозим. Бу мамлакатнинг кўплаб халқаро шартномалар ва битимларда иштирок этиши, шунингдек миллий даражада муҳим норматив-ҳуқуқий базанинг мавжудлиги билан тасдиқланади.</p> <p>Бироқ, фуқароларнинг соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқини конституция даражасида мустаҳкамланмагунга қадар уни таъминлаш борасидаги саъй-ҳаракатлар самарасиздир.</p>
-----------------------------	---	---

		<p>Давлатлар табиат ҳолати ва одамларнинг ҳаёт сифати ўртасидаги узвий боғлиқлик, шунингдек келажак авлодлар учун хавфсиз, тоза, соғлом ва барқарор атроф-муҳитни сақлаш зарурлигини англаб етишларига қарамай, жаҳон ҳамжамияти олдида барқарор ривожланиш доирасида кўплаб фаол ишлар турибди, бунинг негизида нафақат давлатлар ҳамкорлиги, балки миллий даражадаги давлат бошқаруви органлари барча бўғинларининг ўзаро ҳамкорлиги ҳам ётишини инобатга олиб, ушбу таклиф киритилмоқда.</p>
<p>Ўзбекистон Республикасининг “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Қонунига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида</p>		
<p>тўлдирилмоқда</p>	<p>1¹-модда. Асосий тушунчалар Ушбу Қонунда қуйидаги асосий тушунчалар қўлланилади: атроф-муҳит – табиий муҳит таркибий қисмлари, табиий ва табиий-антропоген объектлар, шунингдек антропоген объектлар мажмуи; атроф табиий муҳит (кейинги ўринларда - табиат) – табиий муҳит таркибий қисмлари, табиий ва табиий-антропоген объектлар мажмуи;</p>	<p>Хорижий давлатларнинг миллий қонунчилик нормалари таҳлилига кўра, 100 дан ортиқ давлатлар ўз конституцияларига қулай ва соғлом атроф-муҳит ҳуқуқини киритганлиги аниқланган. Шуни қайд этиш лозимки, Ўзбекистон Республикасининг қонунчилигида, фуқароларнинг соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқларини таъминлашга оид нормалар қайд</p>

	<p>табиий объект – табиий экологик тизим, табиий ландшафт ва уларнинг табиий хусусиятларини сақлаб қолган таркибий элементлари;</p> <p>экология тизимлари – табиий муҳитнинг объектив равишда мавжуд бўлган, фазовий ва ҳудудий чегараларига эга бўлган ҳамда тирик (ўсимликлар, ҳайвонлар ва бошқа организмлар) ва унинг жонсиз элементлари ягона функционал яхлитлик сифатида ўзаро таъсир қиладиган ва моддалар ва энергия алмашинуви билан ўзаро боғланган объектив қисми;</p> <p>табиий ресурслар – энергия манбалари, ишлаб чиқариш маҳсулотлари ва истеъмол товарлари сифатида хўжалик ва бошқа фаолиятни амалга оширишда фойдаланиладиган ёки фойдаланилиши мумкин бўлган ҳамда истеъмол қийматига эга бўлган табиий муҳитнинг таркибий қисмлари, табиий объектлари ва табиий-антропоген объектлари;</p> <p>атроф-муҳитни муҳофаза қилиш – Ўзбекистон Республикасининг давлат бошқаруви органлари, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, жамоат</p>	<p>қилинган бўлсада, “атроф-муҳит”, “қулай атроф-муҳит”, “соғлом атроф-муҳит”, “соғлом ва қулай атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқ” тушунчалари ҳамда ушбу ҳуқуқни таъминлаш борасидаги кафолатлар ёритилмаган.</p> <p>Ўзбекистон Республикаси Конституциясида фуқароларнинг белгиланган 6 та бурчлардан бири бу – “атроф-табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлиш”дир (50-модда). Бироқ, соғлом ва қулай атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқ ҳамда уни таъминлашдаги кафотлар масаласи, юқорида айтиб ўтилганидек, очиклигича қолмоқда.</p> <p>Масалан, Россия Федерацияси Конституциясининг 42-моддасига биноан, “ҳар ким қулай атроф-муҳит, унинг ҳолати тўғрисида ишончли маълумот олиш ва экологик ҳуқуқбузарлик туфайли соғлиғи ёки мулкига етказилган зарарни қоплаш ҳуқуқига эга” . Россия Федерациясининг “Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятини ташкил этиш ва фаолиятининг айрим масалаларини тартибга солишни такомиллаштириш тўғрисида” 2020 йил 14 мартдаги №1-ФКЗ қонуни билан</p>
--	--	--

	<p>бирлашмалари ва нотижорат ташкилотлари, юридик ва жисмоний шахсларнинг табиий муҳитни сақлаш ва тиклашга, табиий ресурслардан фойдаланиш ва қайта ишлаб чиқариш, хўжалик ва бошқа фаолиятнинг атроф-муҳитга салбий таъсирининг олдини олишга ва унинг оқибатларини бартараф этишга қаратилган фаолияти; атроф табиий муҳит сифати – физикавий, кимёвий, биологик ва бошқа кўрсаткичлар ва (ёки) уларнинг комбинацияси билан тавсифланган атроф-муҳит ҳолати;</p> <p>қулай атроф-муҳит – сифати табиий экологик тизимлар, табиий ва табиий-антропоген объектларнинг барқарор ишлашини таъминлайдиган муҳит;</p> <p>табиий ресурслардан фойдаланиш – табиий ресурслардан фойдаланиш, уларни хўжалик айланмасига жалб қилиш, шу жумладан хўжалик ва бошқа фаолият жараёнида уларга таъсир қилишнинг барча турлари;</p> <p>атроф муҳитнинг ифлосланиши – хоссалари, жойлашуви ёки миқдори атроф-муҳитга салбий таъсир кўрсатадиган модда ва (ёки) энергиянинг атроф-муҳитга кириши;</p>	<p>Конституциясига киритилган ўзгартиришларга мувофиқ Россия Федерацияси Хукумати “аҳоли ҳаёти учун қулай шарт-шароитлар яратиш, хўжалик ва бошқа фаолиятнинг атроф-муҳитга салбий таъсирини камайтириш, мамлакатнинг ноёб табиий ва биологик хилма-хиллигини сақлаш, жамиятда ҳайвонларга нисбатан масъулиятли муносабатни шакллантиришга қаратилган чора-тадбирларни амалга оширади” (1-модда 35-банд “з” кичик банди) .</p> <p>Ушбу қоида бир қатор халқаро ҳуқуқий ҳужжатларда, шунингдек Россия Федерацияси Конституциясининг муқаддимасида ўз аксини топган авлодлар масъулияти концепцияси билан боғлиқ бўлиб, ҳозирги авлод келажак авлодлар учун қулай шароитларни таъминлашга даъват этилади.</p> <p>Жумладан, ЮНЕСКОнинг “Ҳозирги авлодларнинг келажак авлодлар олдидаги масъулияти тўғрисида” 1997 йилдаги декларациясида шундай дейилган: “Келажак авлодлар Ер экотизимларининг бойликларидан баҳраманд бўлишларини таъминлаш</p>
--	--	--

	<p>ифлослантирувчи моддалар – кимёвий моддалар, шу жумладан радиоактив, бошқа моддалар ва микроорганизмлар учун белгиланган меъёрлардан ортиқ микдорда ва (ёки) концентрацияларда атроф-муҳитга, инсон ҳаётига, соғлиғига салбий таъсир кўрсатадиган модда ёки моддалар ва микроорганизмлар аралашмаси;</p> <p>атроф-муҳит сифати стандартлари – атроф-муҳит ҳолатини баҳолаш учун физикавий, кимёвий, биологик ва бошқа кўрсаткичларга мувофиқ белгиланадиган ва уларга мувофиқ қулай муҳит таъминланган стандартлар;</p> <p>атроф-муҳит мониторинги – атроф-муҳит ҳолатини, шу жумладан табиий муҳитнинг таркибий қисмларини, табиий экологик тизимларни, уларда содир бўлаётган жараёнлар ва ҳодисаларни комплекс кузатиш, атроф-муҳит ҳолатининг ўзгаришини баҳолаш ва прогнозлаш;</p> <p>экологик назорат – атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасидаги қонун ҳужжатлари бузилишининг олдини олишга, аниқлашга ва уларга чек қўйишга, юридик шахслар ва якка</p>	<p>учун ҳозирги авлодлар барқарор ривожланишга интилиши ва яшаш шароитларини, айниқса атроф-муҳит сифати ва яхлитлигини ҳимоя қилиши керак” (5-модда) . Хусусан, ҳозирги авлодлар томонидан “келажак авлодлар саломатлиги ёки уларнинг мавжудлигига хавф туғдирувчи” атроф-муҳит ифлосланишининг олдини олиш, “инсон ҳаёти ва ривожланиши учун зарур бўлган” табиий ресурслар сақлаб қолинишини таъминлаш ҳамда йирик лойиҳаларни амалга оширишда барча содир бўлиши мумкин бўлган оқибатларни ҳисобга олиш зарурлигига урғу берилади.</p>
--	---	--

	<p>тартибдаги тадбиркорларнинг талабларга, шу жумладан атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасидаги стандартлар ва қоидаларга, нормалар ва қоидаларга риоя этилишини таъминлашга қаратилган чора-тадбирлар тизими;</p> <p>экологик талаблар – атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасидаги қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар билан белгиланган хўжалик ва бошқа фаолиятга қўйиладиган мажбурий шартлар, чекловлар ёки уларнинг комбинацияси;</p> <p>атроф-муҳитга зарар етказиш – ифлосланиши оқибатида атроф-муҳитнинг салбий ўзгариши, табиий экологик тизимларнинг деградацияси ва табиий ресурсларнинг тугаши;</p> <p>экологик хавфсизлик – табиий муҳит ва инсоннинг ҳаётий манфаатларини хўжалик ва бошқа фаолиятнинг юзага келиши мумкин бўлган салбий таъсиридан, табиий ва техноген хусусиятли фавқулодда вазиятлардан, уларнинг оқибатларидан муҳофаза қилиш ҳолати.</p>	
--	---	--

<p>тўлдирилмоқда</p>	<p>6¹-модда. Атроф-муҳит ҳолати тўғрисидаги маълумотлар (экологик маълумотлар)</p> <p>Атроф-муҳит ҳолати тўғрисидаги маълумотлар (экологик маълумотлар) – эга бўлишни чеклаб бўлмайдиган оммавий ахборотдир, Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига мувофиқ давлат сири сифатида таснифланган маълумотлар бундан мустасно.</p> <p>Вазирликлар, давлат қўмиталари ва давлат бошқарувининг бошқа органларига тегишли бўлган атроф-муҳит ҳолати тўғрисидаги куйидаги маълумотлар ушбу органлар томонидан қонунда белгиланган тартибда тақдим этилади:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) атроф-муҳитнинг ҳолати ва ифлосланиши, шу жумладан атмосфера ҳавоси, ер усти сувлари, сув ҳавзалари, тупроқларнинг ҳолати ва ифлосланиши тўғрисида; 2) радиациявий ҳолат тўғрисида; 3) ифлослантирувчи моддалар чиқиндилари, чиқиндилари даражаси ва (ёки) ҳажми тўғрисида; 4) саноат ва қаттиқ маиший чиқиндиларни қайта ишлаш тўғрисида; 	<p>Инсоннинг ва фуқаронинг соғлом атроф-муҳитга оид ҳуқуқнинг кейинги таркибий қисми ҳаққоний маълумотларга эга бўлиш ҳуқуқидир. Ахборот - бу атроф-муҳит ҳолатини билишнинг ягона йўли. Бу кўз билан илғагунга ҳамда табиатнинг ўзига ҳам, инсон соғлиғига ҳам зарар етказилгунга қадар носоғлом атроф-муҳит юзага келганда қандай чоралар кўриш кераклигини тушунишга имкон беради.</p> <p>Масалан, халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар даражасида 1998 йилда Орхусда (Дания) қабул қилинган Атроф-муҳит масалалари бўйича ахборотдан фойдаланиш, қарорлар қабул қилишда жамоатчилик иштироки ва одил судловдан фойдаланиш тўғрисидаги конвенцияга ҳам эътибор берсак, аҳолини атроф-муҳит тўғрисида ҳаққоний маълумотлар билан таъминлаш инсоннинг асосий ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг зарурий элементи дея эътироф этилган.</p>
-----------------------------	--	--

	5) атроф-муҳитга салбий таъсирни камайтириш юзасидан кўрилаётган чора-тадбирлар тўғрисида.	
--	--	--